

სომეხთა მემნიშვნე

ზე

ქვათა ღალადი.

წერილი

ილია ჭავჭავაძისა.

„ივერიის“ რედაქციის გამოცემა.

თ. ბვილისი

სტამბა მ. შარაძისა ღ აზს., ნიკ., 21.

1899 წ.

სომეხთა მემნიერნი

რ

ქეათა ღალადი.

წერილი

ილია ჭავჭავაძისა.

„ივერიის“ რედაქციის გამოცემა.

მ. ბუილისი

სტამბა მ. შარაძისა ღ ა მ ხ . , ნიკ . , 21 .

1899 წ .

Дозволено цензурою. Тифлисъ,
26-го марта 1899 года.

„ეგრე მტრისა არ მეშინის,
რადგან ცხადად მაწყინარობს;
მოყვარესა-მტერსა ვუფრთხი,
მემოყვრება, მოცინარობს“...

რუსთაველი

I

ჩვენისთანა დაბრიყვებული, დაბალ
ლობედ მიჩნეული ერი, ჩვენისთა-
ნა სახელ-გატეხილი ძნელად თუსხვა
მოიპოვება დედამიწის ზურგზე. ვინც
გნებავთ, ან ზედ-გვაბოტებს, ან გვქე-
ლავს და მიწასთან გვასწორებს. ლა-
მის კავკასიის ქედს აქედ ჩვენი ხსე-
ნება გააჩნაგონ, ქართველების სახე-
ლი დედამიწის ზურგიდამ აღგავონ
და ჩალასავით ქარს გაატანონ. თითქო

არც ოდესღაც ვყოფილვართ, არც
დღესა ვართ... სულით დაბალნი, ჭკუა-
გონებით ჩლუნგნი, ზნეობა-დაცემულ-
ნი, სულელნი, უსწავლოელნი, გაუნა-
თლებელნი, გალატაკებულნი, ფლი-
დნი, პირის-გამტეხნი, მხდალნი-ლა-
ჩარნი—აი ჩვენის სულიერ და ხორ-
ციელ ავლადიდების სურათი! აი რ
ნი ვყოფილვართ, რანი ვართ დღეს
იმათის სიტყვით, ვისაც ასე თვის
სასარგებლოდ მიუჩნევია ჩვენის ს
ხელის გატეხა, ჩვენი მიწასთან გას-
წორება. წერით თუ სიტყვით, ში
თუ გარედ წელებზე ფეხს იდგმენ
რომ ქვეყანა დააჯერონ, ვითომც
ჩვენ სწორედ ასეთი უხეირონი და
უღირსნი ვყოფილვართ და დღესაც
ასეთნივე ვართ, თუ არ უარესნი.

ამისთანა დალით შუბლზე გაისტყ
მრეს ქართველის სახელი ევროპა
საცა-კი ენა და კალამი მიუწვდებო
დათ. ასეთივე სახელი გაუთქვეს

როველებს თვით რუსებ შორისაც. მართალია, ვისაც—ევროპიელს, თუ რუსს—საკუთარის თვლით მოუჩხრეკია ჩვენი ავი და კარგი, ზოგიერთხელ რასმე ჩვენთვის სანუგეშოსაც ამბობენ, მაგრამ, ჩვენდა სამწუხაროდ, ცოტანი არიან ამათში იმისთანანი, რომელთაც „თვისის სიტყვის საფუძველი სხვის გულის თქმაზედ არ დაედვას“, სხვის ფეხის ხმას არ აწყლოოდეს, სხვის ჩაძახილი არ ამოეძახნოს და აქ მოსვლისავე უმაღლეს სხვის გულის თქმათა მახეში არ გაბმულიყოს.

სახელის გატეხას თქვენი ჭირიმც წაუღია. სიტყვითა და კალმით ქვეყანას ეფიცებიან, ვითომც კავკასიის ქედს აქედ ტიგრისა და ეფრატის სათავეებამდე, თითქმის შავის ზღვიდამ კასპიის ზღვამდე ეგრედ წოდებული არმენია (ვითომც სომხეთი) ყოფილა ათაღამ-ბაბაღამ დღევანდლამდე და თუ

საღმე ვილაც „ვრაცები“ ყრილან — ერთი ათიოდე ბოსლის ადგილი თუ სჭერიათ და ისიც თითქმის სომეხთა მოწყალებით. თვითონ ეს „ვრაცები“ ვითარცა ერთი არაფრად სახსენებულია, იმიტომ-რომ გაწყვეტისა და გადაშენების გზაზე დგანან და, თუნდ ესეც არ იყოს, ჭკუა იმათ არ გააჩნიათ, რომ თავ-ბედისა გაიგონ რამ, აღებ-მიცემეობის უნარი ღმერთს იმათთვის არ უღირსებია, მეურმეობისა და ჩაღვადრობის მეტი სხვა ხელობა არ იციან და ის პატარა-პატარა საბოსლეებიც-კი ვერ მოუხმარებიათ, რომელთაც, ჭვეყნის სასაცილოდ, საქართველოს ეძახიან. ან როგორ მოიხმარებენ, რომ ამისათვის არც ჭკუა-გონება უჭრით, არც გამრჯელობა, არც სწავლა-ცოდნა, არც სურვილი აქვთ, არც ხალისი იცოდინონ და ისწავლონ რამ თუნდ იმავე სომეხებისაგან, რომელნიც ვი-

თომც ღვთისაგან და ისტორიით მო-
ვლენილნი არიან, რომ კულტურის
დროშით ხელში ააყვავონ და გაა-
ბედნიერონ არამც თუ მახლობელი
აღმოსავლეთი, არამედ შორეულიცა,
ერთობ მთელი ბრიყვი და უმეცარი
აზია.

ამ სახით ხომ გვართმევენ ყო-
ველს ეროვნულს ღირსებას, სთი-
თხნიან ჩვენს ვინაობას და რომ
სულ მთლად ბოლო მოგვიღონ ქვეყ-
ნის წინაშე, გვიბათილებენ წთელს
ჩვენს ისტორიასაც, ჩვენს ისტო-
რიულს მატრიანებს, ისტორიულს
ნაშთსა და სახსოვარსა, მთელს ჩვენს
სისხლით-მოსილს ღვაწლს ქრისტიან-
ობისათვის შეწირულსა, და ყოველს
ამას თვითონ იჩემებენ დიდის გაძე-
რენ-გამოძვრენითა. მართალია, ტყუ-
ილს მოკლე ფეხები აქვს და სხვისა
ღირსების ჩამორთმევით, ან დაკლე-
ბით მათნი არც მოიგლინებიან, არც

გაღიღღებთან, მაგრამ წადილის დაუ-
ჭირავსა ყური აქვს მოუსმენი და ენა
გრძელი.

რისთვის არის ატეხილი ეს მტვერ-
ბუქი, ეს ფუქსავატი ჭექა-ქუხილი?
იმისთვის, რომ ქვეყანა დააჯერონ,
ვითომც ამიერ-კავკასიაში ერთად-ერ-
თი სომხის ერია, რომელიც ძველის-
ძველადაც ყოფილა, დღესაც არის
და ამის გამო მომავალიც მისთვის
უფრო უპრიანია, ვიდრე სხვისათვის,
რადგანაც ისტორიულად დაამტკი-
ცეს თვისი სულიერ-ხორციელი სი-
დიდე და ძალ-ღონე, თვისი შეურყევ-
ლობა და სიმაღლე ჭკუა-გონებისაო.

ვისი უნარია ყოველივე ეს? ეს
რა შავი ყორანია, რომ თავს დაგვ-
ტრიალებს, ზედ დაგვეყუდს და დაგვ-
ჩხავის? ჩვენ აღრეც გვითქვამს და
ეხლაც ვიტყვით: ღმერთმა გვაშო-
როს იგი ბრალი, იგი ცოდვა მთელს
ერს სომხისას შევწამოთ, რომელიც

მარტო ერთს გვარს გუნდს სომხებისას და იმ გუნდის მწიგნობარ-მეცნიერთ ეკუთვნის. თუმცა ასეა, მაგრამ მინამ კალამს ხელში ავიღებდით ამ წერილის დასაწერად, დიდხანს ჩავუფიქრდით ერთს ჩვენთვის დიდმნიშვნელოვანს გარემოებას: როგორ ჩამოგვართმევს წერილს მთელი ერი სომხებისა? ეს საკითხი უქმი საკითხი არ არის, როგორც ვნახავთ.

ერი, როგორც კრებული ისტორიით შედუღებულ ერთ-სულ და ერთ-ხორც მკვიდრთა, ყოველ პატროსანისა და ჭკუათა-მყოფელ ადამიანისაგან უნდა პატივცემულ იყოს ყოველ შემთხვევაში და მისი ასე თუ ისე გაუპატიურება, ავად-ხსენება დიდად სათაკილო საქციელია. ყოველს ერს თავისი საკუთარი სახე აქვს, თავისი საკუთარი გულთა-თქმა, თავისი წადილები, თავისი სულთა-სწრაფვა, თავისი ღირსება. ამაების შეგინება

ერთი იმისთანა სიბრიყვეა, რომელიც გონება-გახსნილს ადამიანს არ ეპატიება, არ შეენდობა. ეს ჩვენ კარგად ვიცით და ღმერთმა გვაშოროს იქ მთელი ფრი ვიკულისხმოთ, საცა მარტო ერთ გვარი გუნდია ცოდვილი. აი საფთხე სწორედ აქ არის. აი აქედამ მოველით იმ მტვერ-ბუქსა, იმ კუდიან-ქარსა, რომლის აყენებას არ მოერიდება იგი ერთ-გვარი გუნდი, რომ კაცს თვალები დაახუჭვინოს, თვალები აუბას.

ვინ იცის რა ბუქსა და ნალარას დაჰკრავს, რა საყვირს დააყვირებს ამ წერილების გამო იგი გუნდი, რომლის მხილება ჩვენ სახეში გვაქვს და რომელსაც ჩვეულებად დასჩემებია მათ შესახებ ნათქვამი მთელს ერს მოახვიოს თავზე, მთელს სომხობაზე გადაიტანოს. აქ განზრახვა აშკარაა. ერის სახელით ბრძოლას სამართლიანადა აქვს დიდი პატივი და საბუთი.

ეს იმ გუნდს კარგად შეუგნია და ამიტომ კარგად იციან, რომ ერის სახელით წინაღვე მოიბირებენ მსმენელს, წინაღვე მოისყიდიან და, მაშასადამე, ნახევარი გამარჯვება უკვე ხელთა აქვთ. ხერხი სჯობია ღონესაო. რაკი ამ თვალთ-მაქცურს ხერხს ხელს მოჰკიდებენ, მერე ადვილია მთქმელსა და მხილებელს შესწამონ ერთა შორის განხეთქილების შთამოთესვა, ორის ერის ერთმანეთზე გადაკიდების უკადრისი სურვილი. აშკარაა აქ იმათი ქვედა-გრძნობული ანგარიში. ყოველ ამით ჰსურთ შეილდ-ისარი, მათზე მიზიდული, თავიანთ თავს ააცდინონ და გულში თითონ ერსა ჰკრან გასაწბილებლად და ესეთი ხერხიანი ფარი იფარონ და საკუთარის ცოდვების მხილებას ამითი პირში კაპი ამოსდონ, ენა მოსჭრან.

მთელი ერი სომხებისა აქ არაფერს შეუაშია. იგი, ვითარცა მშვიდობია-

ნად მშრომელი და გამრჯელი, თავის საქმეს ადგია—ვაჭრობაა, თუ ხვანა-თესვა—და ფიქრადაც არ მოსდის და არც ეჭირება პასუხის-მგებელი იყოს იმ ზოგიერთთა ცოდვების გამო, რომელნიც არა-მკითხვე მოამბესავეით მეტიჩარობენ და გარს დასტრიალებენ, როგორც მუმლი მუხასა. ერმა კარგად იცის, რომ ჭეშმარიტის ღირსების ქვეყანაში მოსაფენად საჭირო არ არის ბუკი და ნალარა. კარგად იცის, რომ მატრაკვეცობა მისის ერთგვარ გუნდისა ვერაფერი თამასუქია არც იმისათვის, რომ ღირსება მისი ქვეყანაში გაითქვას, არც იმისათვის, რომ სხვისა ავად ხსენებით, სხვა ერის ძაგებით იქ გამოინასკვოს, საცა არ არის. ჭეშმარიტი ღირსება საქმითა თვისითა ჰლალადებს მხოლოდ და არა ყვირილითა და დაფა-ზურნითა. ჭეშმარიტს ღირსებას ყვირილი არ უნ-

და. მისი ბუნება და თვისება ის არის, რომ მით უფრო სასახელოა და საგულეებელი, რაც უფრო მდუმარეა. ნუ გგონიათ, ამ ბუნებას ღირსებისას კაცმა ჭკუა ვერ მიაწვდინოს. თუ გამყენიერებული და განათლებული არ არის. ამისათვის საკმაოა საღი ჭკუა და უბრყვილო გული უბრალო გლახ-კაცისა. „კარგი ვარ, ამას ნუ იტყვი, თავს ნუ დაუწყებ ქებასა“, ან: „ვაჟკაცი წყნარი სჯობია, ჩალად არა ჰღირს მკვებარი *), —განა გლახ-კაცის ნათქვამი არ არის?

სამწუხაროდ ჩვენდა, ამ ჭკვიანურ ანდაზის სიბრძნემდე ჯერ აქამომდე ვერ მიულწევია იმ ერთს გუნდს სომხებისას, რომლის მეცნიერნი ქებადიდებას სომხებისას საყვირით ჰყვირიან და ამასთან, საცა გინდათ და არ გინდათ, ქართველებს მიწასთან

*1) ფშაური ლექსებია.

გვასწორებენ და დედა - ბუდიანად გვთხრიან. სომხების ქება-დიდებასთან ჩვენ რა ხელი გვაქვს. ამისთანაებში, თუნდაც გადაჭარბება, სხვისათვის უწყინარი და უტკივარი გულ-უხვობაა და სხვა არაფერი. ჩვენ სომხების არავითარი ღირსება, არავითარი სიკეთე არა გვშურს. პირ-იქით, თუ სიკეთე, ღირსება რამ სჭირთ, იგი ჩვენთვის მხოლოდ სანატრელია და არა საშურველი. შურს ისა სწყინს და გულს უკლავს, — სხვას ჩემზე მეტო რადა აქვსო, ნატვრა-კი პიტიოსნური სურვილია, მეც ის შევიძინო, რაც სხვას შეუძენია, მისდა სიკეთემდე, ღირსებამდე მივალწიოო. შური ვერ იტანს სხვისა ღირსებას, ნატვრა კი შეჭხარის. შური ებრძვის ღირსებას, ნატვრა-კი ეტრფის.

ამიტომაც ჩვენ ქება-დიდებას სომხებისას საბუთებს არ გამოვუჩხრეკთ, თუნდაც ცალიერი ბაქიობა იყოს.

თუ საქებ-საღიდებელი აქვთ რამე, ღმერთმა შეარჩინოთ. თუ არა აქვთ, ღმერთმა მისცეთ. ჩვენ მარტო იმას ვჩივით, რომ სომხის საქებ-მაღიდებელი გუნდი ჩვენ, ქართველებს, გვთხრის, სულიერად და ხორციელად გვაბათილებს და სამარისაკენ გვიშვერს ხელსა, თითქოს მარტო ჩვენი არარაობაა მათის ღირსების მომასწავებელი, მათის ღირსების მანიშნებელი.

დროა ნიღაბი ავხადოთ იმ ერთს გუნდს სომხებისას, რომელთა მეცნიერნი ასეთს ყოფას გვაწევენ ქართველებს დიდისა და პატარის გამოუკლებლად. დროა გავითვალისწინოთ იგინი ისე, როგორნიც ნამდვილ არიან უნიღაბოდ, უფერ-მარილოდ. დროა ვიცოდეთ, საიღამ დავყევს ჩვენ ჩვენი შავი ყორანი, საიღამ მოდის ეს ქვის-სეტყვა ჩვენს თავზე. დროა ჩკუას მოვიდეთ და არ

შევუშინდეთ იმ ცრუ-პენტელა ლიბერალებს, იმ ჭეშმარიტის ლიბერალობის ბერიკეებს, რომელნიც განგებ პირში ბურთსა გვჭრიან, რომ თავისი ოინბაზობა, ორპირობა და ცალ-გულობა მიაფუჩიჩონ და ზედ ლიბერალობის წმინდა კალთა გადაათარონ. ნუ გვამხილებთო ჩვენს ცუდლუტობას, ოინბაზობას, თორემ ეროვნულ შფოთის აღდგენას დაგწამებთ, რეტროგრადობის ბანაკში თავს ამოგაყოფინებთ, რადგანაც შეცხრამეტე საუკუნის დასასრულს ეროვნულ შფოთის ატეხა, ერთა შორის ღვარძლის შთამოთესვა სიბრყვესა და გონების სიბნელეს მოასწავებსო და ლიბერალობის შეგინებასო. უფრთხიან ბაღლები ამ ტყუილს ჭეჭა-ჭუხილს ტყუილ ლიბერალობისას, უფრთხიან ყოველნი, ვინც სიტყვას გაუსინჯავად იჯერებს.

ლიბერალობა განა მალვაა, ანუ

ხელის წაფარება ტყუილებისა, ოინ-
ბაზობისა, თაღლითობისა, თვალთ-
მაქცობისა და ყოველგვარ ნამუს-ახ-
დილობისა, და არა მხილება ყოველ
ამისი? თუ საძრახავსა არ ამხელ და
სამარცხვინო ბოძზე არ გააკრავ, მაშ
რის მაქნისი ღაა ეგ თქვენი მოწო-
ნებული, თქვენი ქადებული დო-ყლა-
პია ლიბერალობა. მაშ ეს გამოჯარე-
ბა ყოველ საქმისა, ეს მზეზე გამო-
ტანა ყოველის ფარულის და არა
ფარულის ბოროტისა,—იმისდა მიუ-
ხედავად, შფოთს ასტებს, თუ არ
ასტებს,—განა უწმიდაესი და უპირ-
ველესი ღირსება არ არის ქეშმარი-
ტის ლიბერალობისა, რომელიც-კი
მას შეუძენია დიდის ღვაწლითა და
ზოგჯერ სისხლის ნთხევითაცა...

...ვის მოუვა ფიქრად, რომ ბორო-
ტის მხილებას კრიკა შეფუთოსვისისამე
წყენის შიშითა, თუ არა და დასჯისა
ლიბერალსა, საბჭოთაიანს, მართლმად

მხილებას, თუნდა მთელის ერისას, გონიერი ერი მაღლობით ეპყრობა და არა რისხვითა და შფოთითა. ჭეშმარიტი ლიბერალობა ის არის, რომ ჭეშმარიტება არავის წააწყმედინო, არავის გააქელონო, ბოროტს ბოროტი ამხილო, მსჯავრ-დაუდებლად არ შეარჩინო და, თუ საიმისოა, ცხვირიდამაც ძმარი აღინო. ბაძით ჭეყანა წახდებო, ნათქვამია. მჯავრ-დაუდებელი ბოროტი მაცდურების მახეა და შიგ ადვილად გაიბამს თავს გულ-ლობილი და ხასიათ დაუდგრომელი კაცი. „უსირცხვილოს თუ არ არცხვენ, ბაძით მორცხვიც გაურცხვდება“.

თუ აქაო-და შფოთი ასტყდება და ლიბერალობის ღალადებით ჩვენ, ქართველებს, ხმას გვაკმედინებენ და თუ მარტო ბაღღების საცდენად და საფრთხობლად არ მოაქვთ აქ უადგილოდ ლიბერალობა, რატომ ამა-

ვე მიზეზით იმ გუხნდს სომხებისას პირში კაპს არ ამოსდებენ, რომელთა მეცნიერნი, სპცა გინდათ თუ არ გინდათ, მთელს ქართველს ერს — დიახ, მთელს ქართველს ერს! — თავზე ლაფს ასხმენ ქვეყნის წინაშე და საფლავს უთხრიან, როგორც წინად ვთქვით. აბა თუ ერთმა ამ ცრუბენტელა ლიბერალთაგანმა ენა დასძრას და უთხრას: „კაცნო, რას მიჰქარავთ, რას მივდ მოედებით! თუ ჩვენი საკუთარი ღირსება რამ გაგვაჩნია, ჩვენი საკუთარი მიწა-წყალი, — ეგა სთქვით, თუ არა-და, რას ჩასციებიხართ მთელს ქართველობას, რაზედ უტეხავთ სახელს, რაც მისია, ტყუილად რად იჩემებთ? განა ქართველის ერის დაგებით, სულიერად და ხორციელად წაწყმედით ჩვენ ჩვენის სამოთხის კარი გაგვეღება! განა არ იცით, რომ თუ სადმე სანთელ-საკმეველია, თავისს გზას არ დაჰკარგავს; ბევრიც

რომ შორილამ უბეროთ!“ ერთს კაც-საც ამაზე ხმა არ ამოუღია და არც ამოიღებს, იმიტომ-რომ ორ-პირნი და ცალ-გულნი არიან. ყოველ ამას გულ-წრფელობა, მართლ-მოყვარეობა, დიდ-სულოვნობა უნდა და დღევანდელ ბაზრისათვის არც ერთსა აქვს მაზანდა, არც მეორეს და არც მესამეს.

გამოდის, რომ ჩვენ-კი მადლობელნი უნდა ვიყვნეთ, როცა ჩვენს მთელს ერს დედა-ბუდიანად სთხრიან და ისინი-კი უნდა აგვიშფოთდნენ, როცა ჩვენს მთხრელსა და მაგინებელს — ისიც გუნდს და არა მთელს ერს — ვიგერიებთ და იმის თვალთმაქცობას ვამხელთ. გამოდის, რომ ჩვენზედ, თუნდ ერთს ცალკე გუნდზე, მართალი ძვირიც არა სთქვათო ჩვენის შფოთისა და წყენის შიშია და ჩვენ-კი თქვენი აშფოთება, თქვენი წყენა აინუნშიაც არ მოგვდის, თუნდ მთელი ერი გა-

მოგილანძლოთ და მთელი გულა ტყუილებისა ზედ თავზე დაგაბერტყოთ თქვენის სახელის გატეხისათვისაო. ეს სადაური სამართალია, სადაური ლიბერალობა? ეს ფარისევლობაა, ეს მელა-ტურაობაა, ქვემძრომობაა, ეს სოროში თავის შეძვრენაა, კულისა კი გარედ დარჩენა, და არა ლიბერალობა. პატიოსან კაცთა შორის ნამუსია მოციქულიო, ნათქვამია.

დეე, ამ ცრუ-პენტელა მწყობრმა ჭიანის ლიბერალობისამ ბაღლებს პირით ეგზსავით ამოუვსოს, — ჰა, ხმა, კრინტი არ დასძრათ ჩვენის მხილებისათვის, თორემ რეტროგრადის სახელით მოგნათლავთო, გონიერს კაცს-კი ვერ წაართმევენ პატიოსანს უნარს თავი გამოიდოს მართლის სარჩლისათვის და ტყუილის მხილებისათვის, როცა ამას ითხოვს განგებ შევინებულ-გაღანძლული გრძნობა ადამია-

ნისა ჭ ერის ღირსებისა, აქვეტიოსანი, პირდაპირი დგომაა საჭირო, პირდაპირი მხილება და არა გაქცევა და უკუ-დგომა მხდალსავით და ლა-ჩარსავით.

სწოედ რომ ვთქვათ, ადამიანის ღირსების საწყაო ლიბერალობა, ან რეტროგრადობა და სხვა ამისთანაკი არ არის, არამედ ეს: მართალია კაცი, თუ მტყუანი. ეხლანდელ წვრილ ფეხობას-კი რომ უთხრათ, — შენი აზრი ლიბერალური არ არის, რეტროგრადულიაო, მაშინვე შიშით ფერი ეცვლება და, რაც გინდ მართალი იყოს, ენა მუცელში ჩაუვარდება, — ეს რა ღმერთი გამწყრომიაო. აღარავინ დაეძებს, — მართალს თავისი საკუთარი ფასი აქვს, თუ არა, და ამ მხრით აზრის ჩხრეკაში აღარავინ შედის.

კიდევ ვიტყვით, საქმე ის არის, რომ მხილება ავისა და ბოროტისა

საფუძვლიანი და საბუთიანი იყოს და არა მოჭორილი, — და სამდურავისა, ან წყენის, ან შფოთის ატების ში- შით ნურავინ გაიხეთქს გულს. განა არ ვიცით, მხილება არაფრად ეჭაშ- ნიკება ავის მქნელსა, მაგრამ განა ეს საბუთია თვალი დავიბრმავოთ, ყუ- რებში ბამბა დავიცოთ და ენა მო- ვიჭრათ, როცა იგი ავი ჩვენ თავში გვცემს, ჩვენს არარაობას ჩვენდა სამარცხვინოდ საქვეყნოდ ჰლა- ლადებს. რად უნდა გავუჩუმდეთ? აქაო-და თქვენს ხმის ამოღებას ჩვე- ნი წყენა მოჰყვება, წყენას ჩვენი გაშფოთებაო და ეროვნულ შფოთის ატება ეხლანდელ დროში საკადრისი არ არისო, ნუ თუ მართლა ამ ლა- თაიებს უნდა შევუშინდეთ და ენაც არ დავძრათ ჩვენის საკუთარის ვინაო- ბის სარჩლისა და პატრონობისათვის.

თქვენი წკიბურტიც-კი გვწყინ- სო და ჩვენს პანდურს-კი ნუ იწყენ-

თო. რა ნაბიჯვრები ჩვენა ჭართ ამ წუთი-სოფლისა, რომ ამას გვეუბნებიან, ამით გვითათბირებენ. რას გვიქვიან აქ ლიბერალობა, ან რეტროგრადობა, როცა ჩვენს ვინაობას, ჩვენს თავ-ბედს ასე აბიაბრუებენ და ძი-იანად სთხრიან! მარტო მხდალი და ლაჩარი ამისთანა ლათაიებს მიზეზად დაიხვევს ხოლმე ხელზე, როცა სხვისა ნათურთხს ხმა-ამოუღებლივ ჰლოკავს და სხვის ლანძღვა-თრევას ხმაამოუღებლივ იტანს, რომ მერე გაქცევა, უკუდგომა და ხმა-ამოუღებლობა ლაჩრობაში არ ჩამომართვა ნო. ჯერ სამაგისოდ, ღვთის მადლით, არა გაგვკირებია-რა: გული იმოდენად კიდევ შეგვრჩენია, იმოდენად კიდევ გვერჩის, რომ ჩვენს ვინაობას ვუპატრონოთ და ქართველობის სახელი სალანძღავ-სათრევად არ დავანებოთ არავის.

სომეხთა მეცნიერთა და მათთა ამ-
 ქართა ოინები კარგა ხნის ამბავია.
 სხვა რომ არა ვთქვათ-რა, მთელი
 სამოცი წელიწადი მაინც არის მას
 აქედ. ვამბობთ, მთელი სამოცი წე-
 ლიწადია მას აქედ და ეს ისეთი მო-
 კლე მანძილი არ არის, რომ არაფ-
 რად ჩაიგდოს და ანგარიშში მისა-
 ლები არ იყოს. მთელი სამოცი წე-
 ლიწადია, რაც ერთი და იგივე ქე-
 ქა-ქუხილი ერთისა და იმავე ტენ-
 დენციისა ჩვენს ვინაობას ერჩის და
 დღე მუდამ უფრო მეტის კადნიერე-
 ბით, უფრო მეტის გაბედვით, მეტის სი-
 ლალით ტყავს აძრობს და წარღვნას
 უქადის. მთელ ამ საკმაოდ ხანგრძ-
 ლივ დრო-ჟამის სივრცეზე ერთი და

იგივე ანდერძი ჰსაქმობს სისტემატიურად, გასისწვრიებულად, მტკიცედ, მედგრად და საოცარის დაჟინებით, ერთი და იგივე ლარია და ხაზი გაჭიმული, ვერ ვიტყვით, დიდის ოსტატობით, მაგრამ დიდის კუდიანობითკი, დიდის თვალთ-მაქცობით. საოცარი აქ კიდევ ის არის, რომ ეს სამოცის წლის მთელი ხანა რუსის მწერლისაგან იწყება და რუსის მწერლითვე თავდება. ამათ შუა მთელი მწკერივია სომეხთა მეცნიერთ-მწიგნობრებისა ასე, რომ თავიდან ბოლომდე ერთი ლარი გასჭიმოთ, სულ ყველას იგი ლარი მხარზე გადაუვლის, ასე მწყობრად მლაღადებელნი არიან ერთისა და იმავე განგებ აკვირებულ აზრისა, თითქო ერთხორც და ერთსულ იყვნენ და ერთნაირად წინაღვე გაჩარხულნი ერთისა და იმავე ანგარიშის ჩარხზე.

ჯერ კიდევ რუსის მწერალი სენ-

კოვსკი, ბრამბეუსად ცნობილი, აი
რასა სწერდა 1838 წელს ¹⁾). ქარ-
თველებს ვახტანგ მე-VI-მდე არა
ქონიათ მატიანეო, თვითონ ქართ-
ველები არც-კი არსებობდნენ მეთო-
რმეტე საუკუნემდეო. ქრისტეს შემ-
დეგ; იბერთა სახელით ცნობილ იუ-
ანენ სხვა და-სხვა თესლის მთიულნიო;
თელი ქვეყანა მტკვარს იქით, საცა
ვხლა ტფილისია, და სხვა უფრო
დიდი ნაწილი საქართველოსი მუდამ
და ყოველთვის ეკუთვნოდა სომხეთს
და აქ მოსახლეობდნენ სომეხნი, მი-
დიელნი, მასაგეთნი ანუ ოსმალნი
და რამდენიმე შტო ალბანელებისაო.
ამისთანა ტყუილი და გაცულლუ-
ტებული ისტორია-გეოგრაფია ვისი
უნარი უნდა იყოს? მართალია,

¹⁾ „Библиотека для чтенія“ 1838 წ.,
კვარდი 151—178. წერილი: „Нѣкоторыя
сомнѣнія касательно исторіи Грузіи“.

სენკოვსკის დაწერილია, მაგრამ ნუ
თუ ეჭვია, რომ აქ სენკოვსკი ვილა-
საც გაუბრიყვებია და იგი, როგორც
ქვევრი, სხვის ჩაძახილს იმეორებს.
ხომ აშკარაა, რომ ამისთანა ტყუილს
სენკოვსკი არსაიდგან არ ამოიკითხა-
ვდა, რადგანაც ამისათვის საბუთი —
მატიანე დედამიწის ზურზგე არ მო-
იპოვება და ეს ჭორი ამბადაც არა-
ვის გაუგონია. ვის რად უნდოდა იმის
ქვეყანაზე მოფენა, რომ ქართველები
მეთორმეტე საუკუნემდე არც-კი არ-
სებობდნენ, რომ საქართველოში ქა-
რთველები არ იყვნენ და აქ მკვიდ-
რობდნენ სომეხნი და სხვა მილეთის
ხალხნი, ან დიდი ნაწილი საქართვე-
ლოსი ტფილისითურთ მუდამ დაყო-
ველთვის სომხებს ეკუთვნოდათი.
ჭორი, მერე ამისთანა უეცარი,
უმიზეზოდ და უანგარიშოდ არ გა-
ტყვრება ხოლმე.

მას აქედ, რაც საქართველო შეუერთდა რუსებს, იმ დღემდე, რაც ეს უცნაური ჭორი გამოაცხო სენკოვსკიმ, სულ არ გასულა 37 წელიწადი და ნუ თუ ამ შედარებით მოკლე ხანში ისტორია ისეთს ბნელში გაეხვია, რომ აღარავის ახსოვდა, — რუსეთს რა ქვეყანა შეუერთდა — საქართველო, თუ სომხეთი, ან ტფილისი ვისი სატახტო და დედა-ქალაქი იყო. თვითონ სენკოვსკი პროფესორი იყო აღმოსავლეთის ენებისა, მწერალი და ჟურნალ-მეგაზეთე რუსეთისა და ნუ თუ დასაჯერია, რომ ეს, მისთვის თითქმის გუშინდელი ამბავი, არ იცოდა ისე, როგორც ნამდვილია! ნუ თუ დასაჯერია, რომ სენკოვსკიმ ამბად მაინც არ გაიგო, ასეთი რუსეთისათვის შესანიშნავი საისტორიო საქმე! ნუ თუ მისს ყურამდე არ მიაღწია, — რუსეთმა ვისგან ვისი ქვეყანა მიიღო თვისა

მთარველობის ქვეშ! თუ ესეა, ვინ და რამ შეათითხნინა იგი უცნაური ისტორია და გეოგრაფია, რომელიც ზევით მოვიხსენიეთ?

აშკარაა, აქ მეცნიერულ სიყვარულსა და სულთა სწრაფვას ადგილი არა აქვს, რადგანაც ჭორი აქ ცხადია და მეცნიერების მოყვარე ჭორების სურვილს არ დანებდება, არ წაელვინება. აშკარაა, არც მეცნიერულ კვლევის წყურვილით აიხსნება ეს უცნაური ამიდანა, იმიტომ-რომ ასეთი ისტორია, ასეთი გეოგრაფია ნაკვლევი-კი არ არის, მოგონილია ცხადად, რადგანაც ამის საბუთს ვერსად ვერ იპოვიდა მკვლევარი. აშკარაა, არც ქართველი აქმნევინებდა ამას, აშკარაა, არც რუსი. განა რანგარიშია რუსისათვის ხმა დაეგდო, რომ ქვეყანა, ქართველებისაგან მიღებული, ქართველებისა-კი არ არის, სომხებისააო... მაშ ვინ? ყველამ იცის

ცხონებული სენკოვსკი რა კაცი იყო.

რომ ამ განგებ მოგონილს ისტორიასა და გეოგრაფიას დამალული სათავე ვუბოვოთ და გავიგოთ ვისი ეშმაკობა უნდა იყოს ამისთანა ისრების სროლა, უნდა მშვილდი მოვინახოთ ვის ხელში აღმოჩნდება. ის დღეა და ეს დღე სომხის მწიგნობარნი იმის ცდასა და მეტყვილებაში არიან, რომ საქართველო რაც შეიძლება ამიერ-კავკასიაში ავის თვალით დაანახვონ ქვეყანას, რაც შეიძლება მეტი წილი ჩამოათალონ და თვით მიითვისონ, რაც შეიძლება გაუუქმონ წარსულიც, შეუბღალვონ აწმყოცა.

მაგალითებრ, ყველასაგან ცნობილია, რომ ქოროხის ხეობა ძველად ძველიდამვე შეადგენს ნაწილს ზემოქართლისას, საცა ბოლოს-ხანებში სამცხე-საათაბაგო იყო. სომხის მწერ-

ლები-კი ემინი ²⁾), ხუდაბაშოვი ³⁾),
ერიცოვი ⁴⁾ სწორედ ამ ადგილებს
გვეცილებიან და ამტკიცებენ, რომ
მტკვრის სათავის ადგილები, მთელი
ჭოროხის ხეობა დიდს სომხეთს ეკუ-
თვნოდნენო. თითქმის ერთის სახტო-
მის ადგილს-ლა გვარჩენენ. ამ მოწ-
ყალებისათვისაც მადლობელნი ვართ,
მაგრამ იმას რაღას ეუბნებიან, რომ
მთელ იმ ადგილებს, რომელსაც
გვედავებიან, ქრისტეს წინა ხანები-
დამ დღევანდლამდე ქართული სახე-
ლები შერჩენია. მაგალითებრ, ჭო-
როხის ხეობაში: კლარჯეთი, ლი-
განის-ხევი, ტაოს-კარი, შავშეთი,
აჭარა და მტკვრის სათავეში. კო-
ლა, არტაანი, ერუშეთი, სამ-

²⁾ იხ. მისი „Исторія Моисея Хорен-
скаго 1858 წ., გვ. 340—344.

³⁾ იხ. მისი Обзорѣніе Арменіи 1859
წ. გვ., 21—27.

⁴⁾ იხ. „Кавказская Старина“ 1872 წ.
№ 1. გვ. 20.

ცხე და ჯავახეთი. ამ ადგილებში მღვშიდღე თუ მერვე საუკუნედამ მე-თოთხმეტე საუკუნემდე ქართველებს ტაძრები და მონასტრები უშენებიათ, რომელნიც დღესაც არიან, მაგალითებრ, კოლაში — დადეშისა, არტაანში — ნაქალაქევისა, სამცხეში — აწყურისა, ზარზმისა, საფარისა, ჯავახეთში — წყაროს-თავისა, შავშეთში — ტბეთისა, კლარჯეთში — ხახულისა, აჭარაში — სხალტბისა და სხვანი და სხვანი.

ვთქვათ, ეს აშკარა და უტყუარი ღალადი ადგილების სახელებისა, მონასტრების და ტაძრების ზედ-წარწერებისა — ეს მართლა და ქვების პირდაპირი და უკუ-უთქმელი მოწმობა „ჩოტკში“ ჩასაგდები არ არის, ვთქვათ, ყოველივე ეს საბუთად მოსატანი არ არის. ევროპიელ მეცნიერს სენ-მარტენს რალას ეყვიან, იმ სენ-მარტენს, რომელიც ცნობილია ვითარ-

ცა კაცი უფრო მწყალობელი სომხებისა, ვიდრე ქართველებისა, და რომელიც ხშირად მოჰყავთ სომეხთა მწიგნობართ, როცა ქართველების ავად ხსენება და სახელის გატეხა ჰსურთ იმისის მოწმობითა. ეს ამისთანა სომეხთა მომხრე კაციც-კი ამტყუნებს ამ შემთხვევაში სომეხთა მწიგნობართა და ამტკიცებს, რომ იგი სერი მთებისა, რომელიც ჭოროხისა, მტკვრისა, ეფრატისა და არაქსის წყალთ-გამყრელია, მუდამი საზღვარი იყო ქართველთა და სომეხთ შორისაო. ამ სახით ჭოროხის ხეობასა და მტკვრის სათავეებში სულ მთლად ხელს აბანინებს სომხებსა.

ყოველ ამისდა მიუხედავად სომხების მწიგნობარნი მაინც თავისას იძახიან და ბინას იკეთებენ იქ, საცა არა ჰქონიათ. განა აშკარა არ არის, რომ ამ ცუდლუტურ მეცნიერობით სწადიანთ ქვეყანა დააჯერონ,

ვითომც ისტორიული უფლება მიუძღვით ამ ადგილებში ბინის დადებისა... ჩვენ არც იმისთვის გავაბით ეს ლაპარაკი, რომ ჩვენი აზრი ამ საგანზე გადაწყვეტილად მიგვეჩინია. იქნება სომეხთა მეცნიერთა სიზმარნი ცხადნი იყვნენ, იქნება, იგი ქვეყნები მართლა იმათი კუთვნილია. ჩვენ მხოლოდ ის გვინდოდა გვეთქვა — რა ხერხით და ოინბაზობით იქცევინათ სომეხთა მეცნიერნი, რომ თავისი გაიყვანონ. ისინი ამ შემთხვევაში არაფერს ჰათაკილობენ, თავისას რომ ამბობენ, სხვისას ჰმალავენ. მთელი ეს ერიცოვები, ხუდაბაშოვები, ემინები და სხვანი ამისთანაები რომ გადასინჯოთ, დაინახავთ, რომ თავიანთი ნათქვამი და ნაკვლევნი ბაჯალლო ოქროდ მიაჩნიათ და სხვისა-კი, თუ ანგარიშში არ მოსდით, ერთ ყალბ ფლოურადაც არა.

იგი გუნდი სომეხებისა, რომლის

მედაფა-მეზურნედ მათნი მწიგნობარნი არიან, ამ თვალთ-მაქცობას არა ჰკმარობს, არა სჯერდება: მისთვის ცოტაა სხვისა მართალი ჰმალოს, თვისი ტყუილი აყენოს. ამ გუნდმა კარგად იცის, რომ საბუთი, რაც გინდ დამალო, დღესა თუ ხვალე გამოიმჟღავნდება და თავისას გაიტანს. საქმე საბუთის გაბათილებაა, ან წაშლა, ან ჩაფხეკ-ამოფხეკა, ან გადაკეთება სათავისოდ.

რომ არც ამისთანა ოინები დაეფიცებათ სომეხთა მწიგნობარ-მეცნიერებს, ესეც ცხადია. რადგანაც დრო იქნება, როცა ისტორიული ნაშთები და სახსოვრები თავისას იტყვიან, — ვისა სჭერია და ვის უჭირავს ეს ადგილები, და რადგანაც ქვანი, მრავალნი შენობანი, ტაძრები, მონასტრები ჰლაღადებდნენ, რომ ძველის ძველად ამ ადგილებში ქართველები ყოფილან, რა თქმა უნდა, საჭიროა ამ უტყუ-

არს მოწმებს ქართველებისას ხმა ჩა-
აწყვეტინონ, ხმა არ ამოაღებინონ.
ამისათვის ერთი თქვენი მოსაწონებე-
ლი ხერხი უხმარიათ: აუღიათ და,
საცა შესძლებიათ და მოუხელებიათ,
წაუშლიათ ყოველივე კვალი.

ამისი მოხერხება ძნელი არ არის,
ოღონდ ხალისი იყოს და ნამუსი
ნებას იძლეოდეს. დღეს ისეთი დღეა,
ოღონდ-კი ფონს გახვიდე, შენ შენი
გაიყვანო და მოტყუებით იქნება,
თაღლითობით, თუ ოინბაზობით, ამას
ვიღა იკითხავს. დღეს ჭკუის საწყა-
ოდ ასეთის საქციელით გამარჯვებაა.
არა ერთი და ორი მაგალითია იმისი,
რომ ცდილან ნიშანი ქართველობისა
დაუკარგონ ძველს შენობას, ტაძარს
თუ მონასტერს, ამოფხიკონ ქვაზედ
ნაწერი ქართული, ან წაშალონ, ან
მთელი ნაჭერი ქვა შენობიდან ამოი-
ღონ და მის მაგიერ სხვა ჩასვან სო-
მხურის წარწერითა. არა ერთი და

ორი მაგალითია ამისთანა ოინისა და ოდესღაც გამოცხადებული იყო აქაურ ქართულ და რუსულ გაზეთებშიაც.

სხვათა შორის განსვენებული დ. ბაქრაძე მოგვითხრობს ერთს ამისთანა მაგალითს, რომელიც გვანიშნებს ამ მშვენიერს უნარს სომხების ერთ გვარ გუნდისას. ართვინში ერთი დიდი ეკლესიაა თურმე ძველის-ძველი. იქაურს სომხობას მოუწადინებია მზა-მზარეულად ამ ეკლესიის დაჩემება. მინამ დაიჩემებდნენ, ბერძნები შესცილებიან,—ეგ ეკლესია ძველადგანვე ქართველებისა ყოფილა, მაშასადამე, ჩვენთვის, ვითარცა მართლმადიდებლებისათვის, უფრო უბრიანიაო. ამ ეკლესიას მართლმადიდებლობის ნიშნად ზედა ჰქონია ქვა ქართულის წარწერითა. სომხებს აღარც უციებიათ, აღარც უცხელებიათ, აუღიათ და იგი ქვა სადღაც

წაუბძანებიათ და მიუმაღლავთ. ამ გზით იგი ეკკლესია მართლ-მადიდებელთათვის ხელიდამ გამოუტაცნიათ და დღეს სომხებს დაუჩემებიათ ⁵⁾). განა ამისთანა ოინი ფიქრად მოუვა უბრალო სომეხს კაცსა? თუნდაც საქმე უბრალო კაცისა იყოს, შთაგონება და წაქეზება ამისთანაებში, აშკარაა, გაბრძნობილის მეცნიერისაგან არის. ამიტომაც საბუთი გვაქვს ეს უკადრისი საქციელი და ყოველი სხვა ამისთანა სომეხთ-მწიგნობართა მანქანებას მივაწეროთ და არა მთელს ერს სომხისას.

ჩვენ თავისს აღგილას ამის შემდეგაც მოვიყვანთ მაგალითებს, რომ სომეხთა მწიგნობარნი ამისთანა საქციელს არა ჰთაკილობენ და წაშლა, გაბათილება, ან გადაკეთება საბუთებისა იმათი ხელობაა. ეხლა-კი ვიტ-

⁵⁾ იხ. დ. ბაქრაძე: „Археологическое путешествие по Гурии и Аджарии“, 88, 41.

ყვით, რომ ამ რიგად ქართველის სახელის აღმოფხვრას ამიერ-კავკასიაში და ქართველის საისტორიო სახსოვრების გარდაქმნას სომეხურად—საკმარისად არა ჰხადიან. ტაძარ-მონასტრებისა და ქვების გარდა, სხვა მოწამენიც არიან ქართველობის მლადეებელნი ამიერ-კავკასიაში. ამისთანა მოწამენი მატიანენი და ხრონიკებია, მეცნიერთაგან გამოძიებულნი, და ვითარცა ისტორიულნი საბუთნი პირში უდგანან სომეხთა მწიგნობართა, თუ ხელს გაიწვდიან, რომ არწივის ნაბუდარზე წიწილები ჰზარდონ. სომეხთა მწიგნობართა კარგად იციან, რომ თუ ეს ისტორიული საბუთები არ გააქარწყლეს, ბევრს არაფერს გახდებიან საქართველოში. რა თქმა უნდა, ახლა აქედამ მოგვიარეს.

მათი პროფესსორი პატკანოვი ⁶⁾,

⁶⁾ იხ. დ. ბაქრაძე: „პროფესსორი პატკანოვი და ქართული ისტორიული წყაროები“.

აწ გარდაცვალებული, მთელის თავის მცნებების ზარბაზნებით მოგვესია და ჰლამის ზურგზე მტვერი აგვადინოს. ჯერ მოგვდგა და თავზე დაგვაფხრიწა ჩვენი „ქართლის ცხოვრება“. ეს ვახტანგ VI დროს არის შეთითხნილიო და არავითარი ცნობა არ არის, რომ ვახტანგის წინად „ქართლის ცხოვრება“ ყოფილიყო. სო. ერთად-ერთი წერილია „სომხური ხრონიკა“ ჰქვიანო და თუ რამ მასალაა ქართველების ისტორიისა, იქ თუ იპოვებო. მართალია, ეს „ხრონიკა“ ქართულიდამ ნათარგნიაო, მაგრამ დედანი უნდა იყოს შეთხზული, ანუ შედგენილი უსწავლელებისა და უმეცარის სომხისაგან მეთორმეტე საუკუნეს, როდესაც ქართველებმა იგრძნეს ისტორიის საჭიროებაო. ჰხედავთ, სენკოვსკის თქმულმა სად გამოჟონა!..

გამოდის, რომ მეთორმეტე საუკუნის

კუნემდე ქართველები ისეთი ბრიყვე
ბი ყოფილან, რომ არამც თუ ის-
ტორია არა ჰქონიათ, ისტორიის სა-
ჭიროებაც ვერ უგრძენიათ და აქაც
სომეხს უშველია, ისიც უსწავლელსა
და უმეცარსა. ამ სახით გამოდის,
რომ თუ უმეცარსა და უსწავლელს
სომეხს ისტორიის საჭიროების გრძნო-
ბა ჰქონია, რამოდენად უსწავლელ-
ნი და უმეცარნი უნდა ყოფილიყვ-
ნენ ქართველები, რომ ამისი შნოც
არა ჰქონიათ. საწყალი ქართველები!
უსწავლელი და უმეცარი სომეხიც-
კი თქვენზე წინა ყოფილა ჯერ მა-
შინ და ეხლა ხომ რაღა თქმა უნდა.
ისტორიის საჭიროების გრძნობაც-კი
არა გქონიათ, ღმერთმა უშველოს
პატკანოვის უმეცარსა და უსწავლელს
სომეხს, რომ წყალობა უქმნია და
მოგშველებიათ.

ასე გვამკობს, ასე მიწასთან გვას-
წორებს ქართველებს, მერე რა ხანის

ქართველებს? მეთორმეტე საუკუნისებს. მერე ვინ? პროფესსორი და მეცნიერ-მწიგნობარი. მართალია, სომეხთა პროფესსორია, სომეხთა მეცნიერია, მაგრამ ნუ თუ აქაო-და სომეხია, მართალი არ უნდა სთქვას, მართალი არ უნდა დაინახოს? განგებ თვალებზე ხელი რად აუფარებია მეთორმეტე, ან მეთერთმეტე საუკუნოების ქართველებზე, ესე იგი, იმ ერზე, რომელსაც „სტრაბონი ჯერ კიდევ პირველ საუკუნის დასაწყისში აღყვავებულს მდგომარეობაში გვიხატავს, რომელმაც გასაოცარის ხელოვნების ეკლესიებით და მონასტრებით მოჰფინა ძველის-ძველადგანვე თავისი მხარე, რომელმაც გაავსო როგორც საქართველო, აგრედვე საბერძნეთი და პალესტინა ქართულის სამკაულებით და მანუსკრიპტებით, რომელმაც ძველადვე ჰთარგმნა ფაჰლავურ ენაზე შილვენი-

ლი სანსკრიტული მოთხრობა „ქილილა და მანა“, „ვის-რამიანი“ და შეჭქმნა დიდებული პოემა „ვეფხვის-ტყაოსანი“⁷⁾), რომ სხვა აღარა იყოს-რა.

ვინც განგებ გონება-დახშული არ არის, ან განგებ თვალეებზე ხელ-აფარებულო, ვინც კითხვა იცის და გაგება წაკითხულისა, განა იკადრებს თქმას, რომ „ვეფხვის-ტყაოსნის“ შემქმნელი ერი იმოღენად ბრიყვი იყო-ვო, რომ ისტორიის საჭიროების გრძნობაც არა ჰქონიაო. ვის მოუვა ამისი თქმა ფიქრად, თუ არ სომეხთა ფილოსოფოსებსა და პროფესორებს. მელას რაც აგონდებოდა, ის ეზმანებოდაო, სწორედ სომეხთა მწიგნობარ-მეცნიერებზე ითქმის. ღმერთმა მშვიდობა მისცეთ. ჩვენ-კი ვიტყვი, რომ „ღვარძლის მთესველი

⁷⁾ ფრჩხილებში ჩასმული დ. ბაქრაძის სიტყვებია.

ვერ მომკის იფქლსა ბასრისა ცე-
ლითა“.

ვთქვით, პატკანოვმა, ვითარცა სო-
მეხთა-მეცნიერმა, არ იკადრა წაკით-
ხვა „ვეფხვის-ტყაოსნისა“, რადგანაც
ქართულია და ამასთან იმისთანა წი-
გნია, რომელიც გვასწავებს, რომ
„ქმნა მართლისა სამართლისა ხესა
შეიქმს ხმელსა ნედლოდ“. ეს ამის-
თანა ანდაზა ვერაფერი ქაშნიკია
კრუ-მეტყველისათვის და რად იკად-
რებდა პატკანოვი ამისთანა ლათაიე-
ბის წაკითხვას. ვაპატოთ ამ მეცნი-
ერს სომეხს ასეთი უმეცრება და არ-
ცოდნა „ვეფხვის-ტყაოსნისა“. მარ-
ტო ეს ვიკითხოთ: რაღა პირით გვე-
უბნება, რომ თქვენი „ქართლის ცხოვ-
რება არაფრის მაქნისიაო, როცა
ამისთანა საქმეებში სახელდადებულნი
სწავლულნი ჟან სენ-მარტენი, ვივი-
ან დე-სენ-მარტენი, ღუბუა დე-მონ-

პერე⁸⁾ ცხადად და გარკვევით ამბობენ, რომ ქართულნი ისტორიულნი მოთხრობანი ღირს-შესანიშნავნი წყარონი არიან არა მარტო კავკასიისა, არამედ აზიის ისტორიისათვისო. ამასთან დუბუა დე-მონპერე იხსენიებს ქართველებს, ვითარცა ძველის-ძველ ერს, რომელიც უხსოვარ დროთაგანვე ამიერკავკასიას დარაჯად სდგომია და ყველა სხვა ცნობილთა ერთა თანა ურთიერთობა ჰქონიაო.

მეცნიერი სომეხი ამათაც ეურჩება, ამათს სიტყვას აბათილებს და მაინც თავისას გაიძახის. აკი ვთქვიან: აღიას დარდი ფლავიაო. საბუთად და მოწმად მოჰყავს სენკოვსკი, კოხი და ლანგლუა.

⁸⁾ S.—Mart. Mém. sur l'Arm. II, p. 190 W. S.—Mart. Recherches sur les populat. du Caucase, p. 78—79; t. Dubois de Montp. Voyage autour de Caucase I, p. 62—63.

რამოდენა ავტორიტეტები არიან ამისთანა საქმეში სენკოვსკი და კოხი, რომელთა შორის უკანასკნელი მართო ბოტანიკოსად არის ცნობილი და არა ისტორიკოსად, — ეს თვითონ პატკანოვის მართლ-მოყვარეობას მივაჩემოთ. ლანგლუა-კი პატივ-საცემი მეცნიერია. შესანიშნავია აქ ერთი რამ, თუმცა სომხის მწიგნობარისაგან-კი საკვირველი არ არის: თურმე ლანგლუა-კი ჩვენს „ქართლის ცხოვრებაზე“ იმასვე ამბობს, რასაც სენმარტენი და სხვები ⁹⁾ და მართლ-მოყვარე პროფესორს-კი იმის თქმული თავისს გულ-ნადებსა და სურვილზედ გამოუჭრია. ლანგლუა ამბობს, რომ დასაწყისი „ქართლის ცხოვრებისა“ ზღაპარიაო და სამართლიანადაც ამბობს. ეს ქართლოს, კახოს და სხვა

⁹⁾ Langlois: Essai de classification de suites moneteres de la Géorgie 1860 №., გვ. 3—10.

ამისთანაები, რასაკვირველია, ზღაპრად უნდა ჩაითვალოს და რომელიც არის ქვეყანაზე, რომ თავისი ისტორია ამისთანა ზღაპრით არა ჰქონდეს დაწყებული. აი რას ამბობს ლანგლუა და არა იმას, რაც ასე მოსწყურებია პატკანოვსა.

ეს პირველი და უკანასკნელი მაგალითი არ არის ცხონებულ პროფესორის თაღლითობისა. ამას მერეც ვნახავთ და ვხლა-კი ვიტყვით, რომ ამისთანავე გაბედვითა და კადნიერებით ექცევა იგი სტეფანოზ ორბელიანის მოწმობასაც. ერთს თავისს შენიშვნაში ეს გულ მართალი სომხის მწიგნობარი პატკანოვი ამტკიცებს, რომ „ქართული ლიტერატურა ღირიბია ძველის წყაროებიჯათაო და თვით სტეფანოზი მეცამეტე საუკუნეში უჩივისო ამ ნაკლულევანებას“... თურმე ნუ იტყვით, სტეფანოზი იმას-კი არა სჩივის, რომ ქარ-

თული ისტორიული წყაროები ერთობ ღარიბია, არამედ იმას, რომ „ორბელიანთ გვარის შესახებ“ ქართლის ცხოვრება“ ბევრს არას გვეუბნებაო, ჩვენ განვიხილეთო აქა-იქ გაფანტულად გადარჩენილი ნაშთები და მხოლოდ ეს მცირე რაიმე ვიპოვეთო“. აშკარაა, სტეფანოზი აქ მთელ ქართულ წყაროების სიღარიბეს-კი არა სჩივის, არამედ იმას, რომ ორბელიანთ გვარის შესახებ სრული ცნობები არ არის ქართულ მატია-ნებშიო. სტეფანოზი ორბელიანთ გვარის ბიოგრაფი არის და საკვირველი არ არის, რომ უჩივის ამ მხრივ ჩვენს წყაროებს. პირ იქით, სტეფანოზი ხშირად იხსენიებს „ისტორიულ დავთრებს და სამეფო არხივებს“ საქართველოსას. ამ სახით სომეხთა მეცნიერმა კერძო საქმის შესახები სიტყვა სტეფანოზისა განაზოგადა, გადააკეთა თავისებურად და

ნაკლი, ერთის ცალკე ამბის შესახებ, მთელს ჩვენს ისტორიულ წყაროებს ზედ-დააკეცა. ვისაცა ჰსურს უფრო მეტად დააჯეროს გული, — რა ხერხები სცოდნია პატკანოვს, წაიკითხოს დ. ბაქრაძის წერილი „პროფესორი პატკანოვი და ქართული ისტორიული წყაროები“. მაშინ უფრო აშკარად დაინახვენ — რა ოსტატობით მოჰქცევია ლანგლუას და სტეფანოზის სიტყვას საოცარი პროფესორი სომხებისა. დ. ბაქრაძე ამტყუნებს ამ გაოსტატებულ პროფესორს და ამისათვის მრავალი საბუთი მოჰყავს და, სხვათა შორის, იმასაც ამტკიცებს, რომ, პირ-იქით, თვით სომხურს ისტორიულ წყაროებზე ზედ-გავლენა ჰქონია ქართულს ხრონიკებსა. ვისაც ეს ამბავი არა სჯერა, ვთხოვთ შემოხსენებული წერილი დ. ბაქრაძისა წაიკითხოს და კრიტიკის ქარცეცხლში გაატაროს.

ამ სახით, გულადმა პროფესორმა გამოილაშქრა ჩვენს „ქართლის ცხოვრებაზე“, რომ ეს საძირკველი ჩვენს ისტორიულს ვინაობასა და ავ-კარგია-ნობას ძირიდან გამოაცალოს და თვით ვინაობა ჩვენი პირ-ქვე დაამხოს. ლახტი, მართალია, შემოგვიქნია, მაგრამ ერთი რომ ჩვენ მოგვახვედრა, ათი თვითონ იკრა. მართალია ამაში პატკანოვი, თუ მტყუანი, ჩვენ ამ ჟამად ამას არ ვეძიებთ. ჩვენთვის საჭიროა გავითვალისწინოთ იგი საომარნი ზნენი, რომელსაც ხელსა სკიდებენ სომეხთა მეცნიერ-მწიგნობარნი ჩვენდა გასათელავად.

III

რაცა ვთქვით, ეს არ გვაკმარა პატანოვმა და, სწორედ მოგახსენოთ, არც სომეხთა მწიგნობართაგან ერთხელ და ერთხელ დადგენილი პროგრამმა იქნებოდა აღსრულებული, რომ მარტო ამაზე გაჩერებულიყო მათი ბაირალტარი. ქართველებს რომ ისტორიული ხრონიკები არა აქვთ, ეს კიდევ დიდი უკადრისობა არ არის და ავჯნეობას ერისას არ მოასწავებს. საქმე ის არის, ზოგიერთს უცხოელს ქართველები გულ-კეთილ ერად მიაჩნიათ, კარგის გულისანი არიანო, შესახვედრად საყვარელნი, სასიამოვნონი, თავაზიანები. მართლა ესეთნი ვართ თუ, არა — ამისი თქმა ჩვენი საქმე არ არის. თითქო სომეხთა მეც-

ნიერთ ესეც-კი ჰშურთ ჩვენთვის,
თითქო უფიქრიათ, რა საჭიროა ჩვენ-
თვის, რომ უცხოელებმა ასეთის
კარგის თვალთ უყურონ ქართვე-
ლებსა, მოდი აქაც ხელი შევუშა-
ლოთო. ვინ მოგახსენათ, რომ ქარ-
თველები გულ-კეთილები არიანო,
თითქო იძახის პროფესორი პატკა-
ნოვი, როცა გვწამებს ფანატიკოსო-
ბას. დიად, იგი ეფიცება ქვეყანას,
რომ ქართველები ფანატიკოსები
არიანო, ესე იგი, სხვა უცხო კაცისა
და რჯულის მიუკარებელნი, შეუწ-
ყნარებელნი და მდევნელნიო. ამის
საბუთად ერთი რაღაც ზღაპარი მო-
ჰყავს თამარ დედოფლის დროინდე-
ლი. ფანატიკოსობა, რასაკვირველია,
სიბრიყვისა და გონება-დახშულობის
ავ-ზნეობაა და ამ სიკეთეს როგორ
დაიშურებდა ჩვენთვის სომეხთა მეც-
ნიერი.

იქნება, მართლა, ავ-ზნენი, გულ-

ღვარძლიანები ვიყვნეთ, თანატო-
კოსობა გვჭირდეს, — ჩვენ არც
ამაში გამოვეყიდეებით. ხოლო რა-
კი სომეხს პროფესსორს ჩვენ-
თვის თანატოკოსობა შეუწამებია,
აშკარაა იმ აზრით იქცევა ასე, რომ
სომეხს ამისთანაებში ხელს აბანინებს,
მითამდა ქართველები არიან ასეთნი
ბრიყვნი და ავის ზნისანი და სომხე-
ბი-კი არაო. ვნახოთ ასეა, თუ აქაც
რალაც ოსტატობაა და თვალთ-მაქ-
ცობა სწავლულისა.

როცა ქალკიდონის მსოფლიო
კრებულს (596 წ.) ემოწმა ქართვე-
ლობა და ამით სარწმუნოებით ერთ-
მანეთს დაჰშორდნენ ქართველები და
სომხები, სომხებმა ცალკე კრება მო-
ახდინეს ღვინს და დაადგინეს განა-
ჩენი. ამ განაჩენის ძალით სომეხთა
მაშინდელმა პატრიარქმა აბრაამმა ასე
შეაჩვენა და კრულვა-წყევლას მისცა
ქართველობა: „ჩვენ დავწყევლეთ და

პირ-ქვე დავამხეთ ქართველთა კათალიკოზი კირიონი და ქართველებზედ ვბძანებთ, რომ სომხებმა ამის შემდეგ არ იქონიონ არავითარი მისვლა-მოსვლა ქართველებთან, არავითარი ურთიერთობა არც ლოცვითა, არც ჭამა-სმითა, არც მეგობრობითა და არც შვილების აღზრდითა; არ გაბედონ წასვლა სალოცავად არც სახელ-გათქმულ მცხეთის ჯვარისა, არც მანგლისის ჯვარისა, არ მისცენ ნება სიარულისა ჩვენს ეკკლესიებში, ერიდნენ იმათთან დამოკიდებულებას ცოლ-ქმრობისას, ნება ეძლევათ მხოლოდ აღებ-მიცემობა იქონიონ, როგორც ურთებთან. ვინც ამ ბძანებას გადავა, წყეულიმცა არს იგი სულითა და ხორციითა და ყოვლის ცხოვრებითა“.

ამას მოგვითხრობს სომხის ისტორიკოსი კალანკატვაცი. ისტორია მისი მეცხრე საუკუნეს ეკუთვნის და თვით პატკანოვს რუსულად გადაუთარგმ-

ნია. ეს მაღალ-ზნეობის ღ ჯაკთ მოყვა-
რეობის მომასწავებელი განაჩენი შიგ
ამ ისტორიაშია ჩართული. სართი
დასწრებისაო, სწორედ ამას ჰქვია.
ამაზე უდიდესი ფანატიკოსობა არა
გვგონია სხვა იყოს სადმე. ამ სახე-
ლოვანის განაჩენის პატრონს განა
ხმა-ლა ამოვლებოდა ჩვენს ფანატიკო-
სობაზე, რომ ქვეყანაზე გამკითხავი
ვინმე იყოს! რატომ აგრე საქებურად
გაუჩუმდა ამისთანა წრეს-გადასულს
ფანატიკოსობას, რაკი აქამდე მიიყვა-
ნა საუბარი.

განა მართალი არ არის ყოველ
ამის შემდეგ დ. ბაქრაძე, როცა პა-
ტკანოვზე ამბობს: „პატკანოვი უკვე
დასკვნილს ქართულს აზრს ან უჩუმდე-
ბა, ან თუ იგი მოჰყავს, მოჰყავს გადასხ-
ვაფერებით, იმ გვარად, რომ ბინდი მო-
ჰტინოს მისს წინააღმდეგ აზრს, ქარ-
თულ ისტორიის წყაროს, თვით ჩვენ-
თა წინაპართა ხასიათს“. თუ ამისთანა
ოინებსა და თვალთ-მაქცობას კადრუ-

ლობენ და არა ჰთაკილობენ სომეხთა ქებულნი და თავ-მოსაწონებელნი პროფესორნი, რაღა უნდა მოვთხოვოთ სხვა სომეხებს, რომელთაც ცარიელ დიპლომებით თავი მოაქვთ, ქედულობენ და ყურებს გვიჭედავენ.

ამ სახით, კადნიერმა პროფესორმა ხომ თავზე დაგვახიაჩვენი „ქართლის ცხოვრება“, ხომ სახელი ჩვენი ცოტად თუ ბევრად შეგვილახა მით, რომ ქვეყანას აუწყა, ვითომც უსწავლელი და უმეცარი, ესე იგი, უკანასკნელი სომეხი მაშინაც-კი უპირველესი და წინ-წასული ყოფილა ქართველებზე, როცა ქართველების ოქროს დრო იყო, ხომ ფანატიკოსობაც შეგვწამა, ახლა სხვა გზიდან მოგვიარა. სული ხომ ვითომც ამოგვხადა, ახლა ხორცის გლეჯასაც მიჰყო ხელი. ამ მხრითაც რომ ლახტი არ შემოექნია, ერთსა და უკანასკნელ საგანს სომეხთა მწიგნობ-

რების პროგრამისას უღალატებდა და ამის ჯავრსა და ცოდვას რად გაიყოლებდა.

ისტორიულ ჭეშმარიტებად ცნობილია, რომ ეგვიპტელთა „მუშენი“, დაბადების „მოსოხნი“, ანუ „მოსხნი“, ეხლანდელნი „მესხნი“, ჰეროდოტის „ტიბარენნი“, სტრაბონის „ტიბერნი“ და „კოლხნი“ შეადგენდნენ ქართველ ნათესაობის ერსა. რადგანაც ისიც ჭეშმარიტებად ცნობილია, რომ ძველის-ძველად ამ ქართველ ნათესაობას სჭერია მთელი სივრცე ჰალისის მდინარით მცირე აზიაში, შავის ზღვის პირამდე და მთელი აღმოსავლეთი მხარე ამ ზღვისა, აგრედვე იგი ადგილები, რომელნიც მტკვარსა და არაქსს შუა მდებარეობენ, აშკარაა, რომ ვისაც ამ ადგილებში დაჩემება რამ უნდა, ან ქართველის კუთვნილების გაუქმება, მოუხდება დაამტკიცოს, რომ ზემო

დასახელებულნი ერნი ქართველთა
ნათესაობისა არც იყვნენ და არც
არიან. სწორედ ასე მოიქცა ჩვენი
გულადი პროფესორი და გვეფიცე-
ბა, რომ „მოსხები და კოლხები“
ქართველის ნათესაობისანი არ არი-
ანო, და არავითარს საბუთს ამისას არ
იძლევა-კი ეს საოცარი მოფიცარი.
ბაღლო, რადა სტირიო? გამიღის და
ვტირიო, სწორედ ეს არის.

ამ გვარადვე ხელს იწვდის ტაოს-
კარზე, ეხლანდელ ჭოროხის ხეობა-
ზე, იმისდა მიუხედავად, რომ უცხო
ერის მემატიანენი, მაგალითებრ, კონ-
სტანტინე პორფიროგენი (911 — 959
წ.) იმოწმება, რომ მეთე საუკუნეზე წი-
ნად ქართველთ ბაგრატიდთა ეჭირათ
ჭოროხის ხეობა და აქედამ დაიპყრეს
თვით არზრუმი და სხვა ნაწილები სომ-
ხეთისაო. თუნდ ესეც არ იყოს, მთე-
ლი ჭოროხის ხეობა, როგორც უკ-
ვე ვთქვით, სავსეა ქართულის ეკ-

კლესიებიტა და მონასტრებიტა ქართულისავე ზედ-წარწერებიტა და ზოგნი ამათგანი ეკუთვნიან მერვე-მეცხრე საუკუნეს. ყველა ეს უტყუარნი მოწამენი თვით სომხის ვარდაპეტის სარგისიანისაგან არიან აწერილნი, ბროსსესაგან განხილულნი და აკადემიის მემუარებში დაბეჭდილნი. თვით ეს სარგისიანი, რომელსაც 1843 — 1853 წ. დაუვლია ჭოროხის ხეობა, მწუხარებით ამბობს, რომ ღონისძიება არა მქონდა გადმომგლო იგი მრავალი ქართული ზედ-წარწერანი, რომელნიც მე იქა ვნახეო. აბიხი, ხანიკოვი და თვით იგი კოხი, რომელიც ერთს შემთხვევაში პატკანოვმა იმოწმა, ამასვე მოგვითხრობენ ¹⁰⁾).

ესეა თუ ისე, პატკანოვი უფრო შორს მიდის ამაზე და რაკი სხვისის

¹⁰⁾ იხ დ. ბაქრაძე: „Археол. пут. по Гуріи и Аджаріи“, გვ. XIV

დაჩემების გზაზე დაეჩანა, თავს ველარ იმაგრებს და ჭანეთსაც, მოსე ხორენელის „ჯავენს“, ესე იგი „ქალდეას“, ხელი წაატანა, — „ქალდეა“ შეადგენდა ნაწილს სომხეთის სამეფოსასაო. როდის და სად არის ამისი ისტორიული საბუთიო? ეკითხება ამ გათამამებულსა და მადა გახსნილს სომხის პროფესსორს დ. ბაქრაძე. მართალიც არის. თუმოსე ხორენელი სწერს, რომ იმ ადგილებში, რომელსაც „ქალდეა“ ერქვა, ჯერ თითქმის ორიათასის წლის წინად სომხები იყვნენო, ეხლა ხომ ყველამ იცის, რომ ეს აშკარა ტყუილია. ისიც ეხლა ყველამ იცის, რომ სომეხთა მეისტორიეთა მამა-მთავარი მოსე ხორენელი ისე სარწმუნო და საქებ-სადიდებელი არ არის, როგორც სომხებსა ჰგონიათ.

ლენორმანი, ეს ყველასაგან დიდ სწავლულად მიჩნეული კიცი, აი

რას ამბობს: „შეურყეველ ჭეშმარიტებად უნდა მივიღოთ, რომ სომხებს არ აბადიათ არა რიგი ნაციონალური გადმოცემა პირველ ტიგრანამდე, რომელიც კიროსის თანამედროვე იყო. რაც-კი შეეხება ამაზე წინა დროს, ყველა მოთხრობა სომეხთა მწერლებისა მომდინარეობს მოსე ხორენელის წიგნისაგან და ეს წიგნიც, როგორც თვით ხორენელისაგანაც სჩანს, არის უბრალო ასლი (კოპიო) მარაბაზ კატინის ცრუ-სიტყვაობისა, კომპილაციისა. ეს ბატონი კატინა სცხოვრობდა ქრისტიანობის პირველ საუკუნეს, ადგა ლიტერატორობის ხელობას, ეკუთვნოდა ედესის სკოლას და ამან შეადგინა კომპილაცია, საცა სიმართლეზე მეტი სიცრუე შეიტანა და სულ ეს ააშენა კტეჯიის ხრონოლოგიურ სისტემის მზგავსად და, სხვაც რომ არა იყოს-რა, მარტო ამ სისტემის მიბაძვას უნდა გაეფუჭე-

ბინა საქმე, გაეშორებინა ჭეშმარიტებისაგან. გულ-უბრალო მკითხველის მოსატყუებლად კატინამ ეს ხერხიც მოიხმარა, რომ თავისი კომპილაცია მიაწერა ალექსანდრე მაკედონელის დროს. კატინის დროს ამისთანა ხერხიანობა ძალიან გავრცელებული იყო და ამ გვარის ყალბის წერილებით, ფალსიფიქაციებით მოჰფინეს მთელი ქვეყანა¹¹⁾.

ჩვენ ეს ლენორმანის საბუთიანი აზრი იმისთვის არ მოგვეყვავს აქ, რომ მოსე ხორენელი შევუბღალლოთ მისს პატრონებსა. აქედამ ერთი იმისთანა ოინი გამოიჩეკა მერე, რომ ერთი მაგალითი კიდევ მოგვეცა გავითვალწინოთ უტყუარად, — რა საჭე-ბური და სამამაცონი ზნენი სჭირებიათ სომეხთა მწიგნობართა საერ-

11) იხ. ლენორმანი: ასსიროლოგიური წერილები, სერია პირველი, წერილი მეორე.

თოდ და მათ ბაირალტარს პატკანოვს საკუთრივ. ლენორმანმა ეს თავისი და ეხლა ყველასაგან მიღებული აზრი მოსე ხორენელზე 1871 წელს გამოაცხადა. რა თქმა უნდა, ვერაფრად იამებოდათ ეს ამბავი მოსე ხორენელის მაქებარ-მადიდებელთა. გარნა რა უნდა ექმნათ? ქონდრის კაცი ხომ ვერ შეეჭიდებოდა იმისთანა გოლიათს მეცნიერებისას, როგორც ლენორმანია. ან რომ გაებედნა კიდეც, რას გაიტანდა. როგორ უშველა პატკანოვმა თავს? აი ძაღლის კუდი სადა მარხია. გამოვიდა, რომ ეს საბძელი ხომ იწვის, ბარემ ხელეზი მაინც გავითბოო, და გაითბო კიდეც.

პატკანოვმა ყური მოიყრუა, თითქო არც სადმე ლენორმანია და არც მის მიერ ნათლად გამორკვეული აზრი: აიღო და კარგა ხანს შემდეგ, როცა უკვე ლენორმანის აზრი

გამორკვეული იყო, შეუდგა ვითომდა თავისის საკუთარის თაოსნობით მოსეხორენელის ავისა და კარგის ჩხრეკასა, ვითომ თვითონ გამოიძია, თავისს კრიტიკის ქარ-ცეცხლში გაატარა, — ვითომ თვითონ მიაგნო, რაც უკვე მიგნებული იყო სხვისაგან, ლეონორმანის გამონაკვლევით თავისის სახელით გაასაღა. ამ რიგად უკვე აღმოჩენილი ამერიკა აღმოაჩინა და დონინჯი შემოიყარა თავ-მოწონებისა. როგორ მოგწონთ ამისთანა საქციელი? თქვენ თუ არ მოგწონთ, აბა ყური დაუგდეთ პატკანოვის ამქრის მწიგნობართა, რას ამბობენ ამ სხვისის ღვაწლის დამჩემებელსა და სხვის ნაცვამით დონინჯ-შემოყრილ პროფესორზე: „ყველაზედ უდიდესი (капитальный) საისტორიო ღვაწლი პატკანოვისა“ სწორედ ეს ღვაწლი არისო¹²).

¹²) იხ „Братская помощь Армянам“
გვ. 189 — 190.

აკი „კაცსა მართალს, თუ მტყუანსა კაცნივე შეატყობენო“. მიუქარავს ამ ანდაზის მთქმელსა.

თუ მართლა „ყველაზე უდიდესი საისტორიო ღვაწლი“ ესა ყოფილა პატკანოვისა, სხვა უმცირესი რაღა უნდა იყოს? ეს სხვა მეცნიერსა ვკითხვით, სახელდობრ ბ-ნ მარრს, ეხლანდელს სომხების პროფესორს პეტერბურგის უნივერსიტეტში. მე პატკანოვის შეგირდი ვარო, იძახის თავ-მოწონებით ბ-ნი მარრი. მწურთვნილის კარგად ხსენება მაღლობელის გაწურთვნილისაგან მოსაწონია, მაგრამ ესეც-კი ურიგოდ არ არის ნათქვამი: „ცემა გმართებს გამზრდელისა, თუ ყრმა ჰნახო ავად ზრდილი“.

ბ-ნი მარრი, თუმცა პატკანოვისამებრ ოინებში ჯერ თავი არ უჩენია და ღმერთმაც ნუ ჰქმნას, რომ იჩინოს, — სხვაფრივ კი იმის გზაზე დამდგარა და დიდის რიხით იჭიმება, თითქო მაღლა

ფრინველს არ გადაიფრენს და დაბლა
 ჯინჭველას არ გაიტარებსო. ერთი აკა-
 კისთან მისი საუბარი გადაათვალიე-
 რეთ ზე დაინახავთ, რარიგად იბლინძება
 თავისის მეცნიერებით, რა რიგად
 იბერება, რა სხვილ-სხვილად იხარ-
 ჯება, რა დიდ-დიდ სწავლოლებში
 თავსა სდებს. ამ ბოლოს დროს ხომ
 ბ-ნმა გოლმსტრემმა ¹³⁾ ამომავალ
 მნათობად დაგვისახა მეცნიერების
 ცაზედ და ამას იქით, უყურეთ, ცას
 ქუდად აღარ მიიჩნევს და დედად-მიწას
 ქალამნადა. თუმცა ეს როგორღაცა
 ჰგავს, კუმ ფეხი გამოჰყო, მეც ნა-
 ხირ-ნახირო, მაგრამ ჩვენ რა გვენა-
 დვლება? ჩვენ რა საქმე გვაქვს? კუმ
 თავისი იცოდეს, ჩვენ — ჩვენი.

თუ რამე კულტურის ნასახი გაა-
 ჩნიათ ქართველებსაო, თითქმის სულ

¹³⁾ იხ. „Петербургскія Вѣдомости“-ს
 1899 წ. № 33.

სომხების მოწყალებითაო, ¹⁴⁾ სომხების კულტურა რომ უარ-ჰყონ, ნახევარი კულტურა ქართველებისათქვენს ჭირს წაიღებსო, ამბობს ეს ახლად ამომავალი მნათობი მეცნიერებისა. იქნება ესეც იყოს, არც აქ ავუხირდებით, იმიტომ-რომ ჩვენ სახეში სულაც არა გვაქვს ვიძიოთ, ქართველი სჯობია სომეხს, თუ სომეხი — ქართველს. ამაებზე საუბარი ბრიყვის საქმეა და ჩვენ შორს ვუვლით ამისთანა აბღა-უბღას. ჩვენ მარტო ამას ვჩივით, — როცა იმისთანა მეცნიერნი, როგორც ბ-ნი მარრია, ამისთანაებს ჰლაღადებენ, საბუთი მაინც უნდა დაგვანახვონ.

ბ-ნი მარრი ჩვენს ენასაც კი სწვდა თავისის ბასრის ხმალითა. ენის მრავალ-სიტყვაობა ერის მრავალ-აზროვნობას მოასწავებს, და როცა ისტო-

¹⁴⁾ იხ. „Братская помощь Армянамъ“
გვ. 562.

რია ორს ენას ერთმანეთს მოახვედრებს, უფრო სუსტი და უძლური ენა ზედ იჩნევს გავლენას უფრო წინ-წასულ და უფრო კულტუროვან ენისას.

ნუთუ ამ აზრით, ამ განზრახვით ბ-ნი მარტი გვიცხადებს, რომ ქართულმა ბევრი სიტყვა სომხურისა მიითვისაო და ამით შორიდამ გვანიშნებს,— აი ერთი საბუთიც სომხების კულტურისა და ამ კულტურის ზედგავლენისა ქართველებზეო.

„ბანაკი, მუშაკი, სპეტაკი, ჟამი, ქალაქი, სენაკი, კარგი, წესი, მათიანე, პატივი, ჭეშმარიტი“ და ბევრი სხვა სულ სომხური სიტყვებია ქართულში გადატანილიო¹⁵). ესეც იქმნება მართალი იყოს, ხოლო ჯერ კიდევ ღმერთმა იცის— ეს სიტყვები სომხებისაგან მიუღიათ ქართველებს, თუ ქართველებისაგან სო-

¹⁵) იქვე: გვ. 568.

მხებს. ჩვენ აქ არც ერთის დამტკიცება გვინდა, არც მეორისა, ხოლო გვიკვირს ასე გადაწყვეტილად ლაპარაკი იქ, საცა არავინ იცის, ჯერ რა გამოვა რისაგან, და ბ-ნმა მარრმა რად ინება ასეთი ლაპარაკი?

პირ-იქით, თუ ლენორმანი სარწმუნო სწავლულია, თუ შეურყვეველ ავტორიტეტად ცნობილია ამისთანაებში დიდებული, ლენორმანის სიტყვით, ლინგვისტი ექვენ ბურნულჭი, რატომ ბ-ნმა მარრმა ამათ მაინც ყური არ ათხოვა, თუ დასაჯერად არა, ეჭვის გასაჩენად მაინც.

ლენორმანი ამბობს, — „სრულიად შესაწყნარებელია, რომ დიდი ნაწილი ამ (ქართულის) სიტყვებისა ეკუთვნის სპარსულს ენას და ქართულში შემოსულია შედარებით ახალ დროს არა საჭიროების ძალ-დატანებით, არამედ ისტორიის მოქმედებით. დანარჩენი ნაწილი-კი ქართულ სიტ-

ყვებისა უძველესის დროებისანი და ზედ-მიწევნით ქართულის თვისებისანი არიან; როგორც ეს დაამტკიცა ჩვენმა დიდებულმა ლინგვისტმა ეჟენ ბურნულფმაო*.

უძველესნი დრონი ქართველობისა და მათის კულტურისა ასსურულ ლურსმულ ნაწერებშია მოხსენებული ჯერ კიდევ 1300 წელს ქრისტეს წინად, როგორც ამას მერე უფრო ცხადად დავინახავთ, და სომხების ხსენება მეშვიდე საუკუნის დასასრულამდე ქრისტეს წინად არც კი იყო. მაშ უფრო საგულგებელი არ არის, რომ სომხებს ქართველებისაგან შეევესოთ თავისი სიტყვა-ნაკლულეგანება, რაკი ამ საგანზე მივარდა საუბარი?

თუნდ ესეც არ იყოს, თუნდ ყოველივე ეს სამაცდურო საგულგებელიც იყოს და სხვა რამ ნიშან-წყალი საბუთისა არა გააჩნდეთ-რა, სწავლული გეტერიასი, მცოდნე ქართულ სომხუ-

რისა, ხომ ცრუმეტყველი მეცნიერი არ არის. ამანაც-კი გამოსთქვა, რომ სომხურ ენის შინაგან თვისებას ნათლად ვერ მივუხვდი, მინამ ქართული ენა არ ვისწავლეო, რადგანაც სომხურის ენის ბევრი ძირკვები წმინდა ქართულ ელემენტისაგან სწარმოებენო ლე უქართულოდ იმათი ახსნა შეუძლებელიაო. ლენორმანის ლრაულსონის თქმული, რომ სომხების არმენიაში შემოსევამ (მეშვიდე საუკუნის დასასრულს) ბევრი აღაროდული (ქართული) ჩანთქაო, საბუთს უმატებს გეტერიას ნათქვამს და ამაების გამო ბ-ნ მარრს ეჭვი მაინც უნდა შეჰპარვოდა, და არა ბრძანება გაეცა, ასე იყოს, როგორც მე მიაჩნება და როგორც გაწურთენილი ვარ ჩემის მწურთენლისაგანაო.

მთელს ამ საუბარს ბ-ნ მარრისას ერთ ქრთილადაც არ ვიყიდით. ენის გამდიდრება სხვისა სიტყვებითა ერს

არ დაამდაბლებს, თუ არ აამაღლებს. რუსული очагъ და ჩვენებური „ოჯახი“ მონგოლური სიტყვაა, башка თათრულია, თუ სპარსული, სიტყვიდამ „ბაშ“. сакля — „სახლი“ ქართულია, религія, профессія, поэзія, литература და ათასი სხვა მაგისტანა, სულ სხვა ენის სიტყვებია, — და ამით მითამ რაო? ინგლისის ენაში თითქმის ნახევარი სიტყვები ფრანგულია, მოდით და წინ გადაუდგეს ან ენა-წმინდა ქართველი, ან ენა-წმინდა სომეხი და დაუჟინოს, — ჩვენ გჯობივართო. მართალია, ბ-ნს მარსს მიზეზი სხვამ მისცა ამაების ლაპარაკისა, მაგრამ უნდა სცოდნოდა, რომ ამაებზე საუბარი წყლის ნაყვაა და სხვა არაფერი. ბ-ნი მარრი სხვაფრივაც ირჯება, თითქო ჩვენზე გულ-მოსულია და ჯავრს იყრის. კარგა ხანია, რაც დაიქადა, რომ დამაცადეთ, ეგ თქვენი რაღაც „ვეფხის-

ტყაოსანია“, — სულ თავზე დაგაფხრე-
წთო, ინგლისში ერთი მანუსკრიპტი
მეგულება, იმას ვიპოვი და დაგიმტ-
კიცებთ, რომ იქილამ არის ეგ ნათა-
რგმნი, ან გადმოღებულიო. ვაი ჩვე-
ნო თავ-მოსაწონებელო, რუსთაველო!
თურმე ქურდი ყოფილხარ და სო-
მეხთა მეცნიერთამებრ სხვისი შენად
გაგისაღებია! ჩვენ-კი რა დიდებულ
კაცად მიგიჩნიეთ, შენს სახელს შე-
ვხაროდით! ბ-ნი მარრი, რომელიც
ვათარცა დიდ-გულა მეცნიერი, შუბ-
ლზე ბუზსაც არ ისვავს, უბრალო
სიკვდილის-შვილი ხომ არ არის,
ტყუილად დაიქადოს რამ და არ იცო-
დეს, რომ „ისარი და პირით სიტყვა,
რა გასტყორცნო, არ მობრუნდეს“.
დაიქადა და აკი... აი ის დღეა და
ეს დღე, მას აქედ შვიდი რვა, თუ
არ მეტი, წელიწადი გავიდა, — მაგ-
რამ ქადილი ქადილად დარჩა. ბ-ნმა
მარრმა კარგად იცის, — რა განძია

ჩვენთვის „ვეფხისტყაოსანი“; კარგად იცის, — რა ბურჯია იგი ჩვენის თავ-მოწონებისათვის, ქვეყნად ხმის ამოდებისათვის. მაშასადამე, თუ თავში დასაცხები ვისმეს რამ უნდა, უკეთესი იქნება აქედამ დაგვცხოს, აქედამ შეგვინგრიოს ციხე-სიმაგრე ჩვენის სახელისა და თავ-მოწონებისა. თუ არ ამან, სხვა რა გულთაძვრამ უნდა აგვიხსნას ეს ამისთანა თავ-დაუჭერავი მუქარა და ქადება მეცნიერისა, პსიხოლოგიურად რომ ჩავუკვირდეთ?

რა საკადრისია, კაცს ჯერ საბუთი არ ენახოს, არ გაეჩხრიკოს და არც იცოდეს, მართლა ამისთანა საბუთი არის სადმე თუ არა, აიღოს, და მთელს ერს შეუგინოს მისი სამართლიანად სახელოვანი კაცი, შეუბღავლოს იგი თითქმის წმიდათა წმიდა, რომელსაც შვიდას-რვაასი წელიწადია განუწყვეტლად შესტრფის

და შეჰხარის, შეურყიოს ძირი იმ
დიდებულს სახსოვარს, რომელსაც
მთელმა ერმავე შიგ ჩაატანა თავისი
ცრემლი და თავისი სიხარული, შიგ
ჩაახვია თავისი სული და გული, შიგ
ჩააწნა თვისნი უკეთესნი ფიქრნი,
ზრახვანი, გრძნობანი!.. რა საკადრი-
სია! კიდევ ვიტყვით: ამისი საბუთი
რომ ხელში ჰქონოდა, ვინ რაღას
ეტყოდა, მართალს წინ რაღა დაუდ-
გებოდა! მაშინ თუმცა შევწუხდებო-
დით, მაგრამ მაინც პატივის ცემითა ზ
მოწიწებით თავს მოვიხრიდით მართ-
ლის წინაშე. საქმე ის არის, რომ ჯერ
საბუთი არ ენახა, და ან რას ჰნახავ-
და, რაც არ არის, და მაინც დაიქა-
და. მე ესე მომელანდაო, სიზმარში
ენახეო, რომ ინგლისში ამისი საბუ-
თი არისო. თუ ეს მართლა სიზმარში
მოლანდებული არ არის, მაშ რა იქ-
ნა იგი ქადებული საბუთი? რამ ჩაყ-
ლაპა? თუ იგი საბუთი არ აღმოჩნ-

და, ის პატროსანი და ყოვლად ღირსეული თვისება ქეშმარიტის მეცნიერისა სადღაა, რომ სთქვას: შევცდი და ვინანიო. განა რომ „სოფლის ნადიმთა მჯდომელი სოფელსავითვე ქრელია“. განა რომ „ბუისაგან ნუ გამოელი ბოლო-კარკაზის ბუდესა“.

მოდით და გულზე ნუ მოხვალთ ამისთანა თავ-გასულ და შეუნანებელ საქციელისაგან! ვშიშობთ, მაგრამ მაინც ვიტყვით: ნუ თუ ამისთანა ქედ-მაღალმა მეცნიერმა, როგორიც მარრია, თვითონ რომ ჰკითხოთ, მართალი არა სთქვა? და თუ არა სთქვა, რას გვემართლებოდა? რად დაიქადა ასეთის გაბედულის რიხით, და თუ დაიქადა, რად არ სასრულა ქადებული? რა ანგარიშია, რომ ჰლამის ხელიდამ გვამოგვაცალოს ჩვენ ჩვენი საუნჯე და ამისათვის ცარიელ მუქარის და ქადილის დალაბ-

რებული, პირ-გადაღეჭილი ხმალი მოგვიღერა. ვისთვის ჭ რისთვის ირ-ჯება, რომ ასე უსაბუთოდ გვეტანება და ხელიდამ გვაცლის ჩვენს „ვეფხის-ტყაოსანსა“? ვის შერქმია თვალში ეკლად ეს ქართველების ეროვნულ ღირსებისა და ვინაობის სახსოვარი, რომ ბ-ნი მ რრი აგრე თავზე ხელ-აღებულად იღვწის ამ ეკლის გამოღებისათვის? ყოველივე ეს თქვენ გამოიცანით და ჩვენ კი დიდი ხანია ვიცით, რომ ხარი ხართან დააბი, ან ფერს იცვლოს, ან ზნესაო.“

IV

სომეხთა მწიგნობარ-მეცნიერთა ამბავი დიდს მდინარე წყალსა ჰგავს: რამოდენადაც ნაპირიღამ შიგ შესტოპავთ, იმოდენად უფრო ღრმაში შესდიხართ, უფრო მეტს სიგრძე-სიგანესა ჰხედავთ. თანდათან მათი სილაღე, კადნიერება და თავ-გასულობა ჰმატულობს და უფრო გაბედვით თავს იქებენ, უფრო გულ-ახდილად გვექცევიან ჩვენც. მათ მიერ ერთხელ დადგინებული პროგრამმა მოქმედებისა, ერთხელ და ერთხელ შეთვისებული თვალთ-მაქცური ხერხი და ოინები ისე აშკარად, ისე ცხადად, ისე ვრცლად არსად არ იხატება, როგორც ერთს ევროპიულ გაზეთში, საცა დაწყობილად მოთხ-

რობილია ყოველივე ის, რაც საქებსადიდებელია სომხისა, გასაბათილებელია ქართველისა და რაც აშკარად ჩაგონებულია თვით ამ მწიგნობარმეცნიერთაგან. აქ ეს ვაჟბატონები აღარა ჰმალავენ, არა სახსარს აღარ ჰთაკილობენ, აღარას მორცხვობენ. პირდაპირ და გულ-ახდილად იმისთანა ხერხითა და სახსრებით ჰსაქმობენ, რომელთ ხელის მოკიდება და სირცხვილის აღმურის მოდება სახეზე ერთი უნდა იყოს ყოველ სხვა კაცისათვის—სომეხი იქნება, თუ სხვა მიღეთისა.

უკანასკნელ ოსმალთან ომების დროს, სახელდობრ 1877 წელს, ერთმა საფრანგეთის გაზეთმა—„Temps“ აქ ჩვენკენ ერთი კორრესპოდენტი გამოგზავნა, სახელად კუტული. ამ კუტულმა აქედამ კორრესპოდენციები უგზავნა ხსენებულ გაზეთს და თითქმის მთელი ორი თთვე აბეჭდ-

ვინა. ეს ბ-ნი კუტული აი რასა
სწერს იმის თაობაზე თუ, ვის ჩაუ-
ვარდა ხელში ჯერ მაშინ, როცა
ვლადიკავკავილამ ჩვენკენ წამოსულს,
ერთი სადგური ფოსტისა ძლივს გა-
მოეწყო. ჯერ კიდევ ბალტაში¹⁶⁾
დაჭხვედრია, განგებ თუ შემთხვევით,
ერთი აფიციერი არტილერიისა, შუ-
შელი სომეხი. ამას ჩაუსვამს იგი თა-
ვისს „პოვოზკაში“ და მოუყვანია
ტფილისს. რა უამბუნია მისთვის ამ
აფიცერს გზა-და-გზა, ამისი არა ვი-
ციტ-რა. იმედი-კია, ბევრს კარგს ეტ-
ყოდა ჩვენდა შესამკობლად. ამ იმედს
იმაზე ვამყარებთ, რომ ამ ბ-ნს აფი-
ცერს მოსვლისავე უმაღლ ტფილისში
წაუყვანია თავისი ახალი სტუმარი აწ
განსვენებულ გრ. არწრუნთან, „მშა-
კის“ რედაქტორთან, რომელიც, კუ-
ტულის სიტყვით, „ლიბერალთა და-

¹⁶⁾ პირველი სადგურია ფოსტისა ვლადი-
კავკავილამ ჩვენკენ.

სის წინამძღოშია და თუმცა სასულიერო წოდებისა არ არის, მაგრამ სომხებ შორის იმავე როლს ჰთამაშობს, როგორსაც დელლინგერი და მამა გიაცინტე კათოლიკეთა შორის და რომელსაც უკედ ესმის სომეხთა სამღვთო წერილი, ვიდრე თვით კათოლიკოზსაო“.

რა თქმა უნდა, კუტული ეგზამენს ვერ გაუკეთებდა კათალიკოზს სომხებისას, მაგრამ მაინც გადაჭრილად ამბობს, ეს ასეაო. საიღამ შეუტყვია ეს ასეთი უპირატესობა არწრუნისა და ასეთი ქვეითად-ყოფნა პატივ-ცემულ კათალიკოზისა? აშკარაა, ან თვითონ არწრუნს გაუბერია თავისი თავი, ან სხვას ვისმე მალლა თაროზე შეუსკუპებია განგებ, რომ უცხო კაცს თვალები აჰბმოდა და თავისის თვალით არა მოეჩხრიკა რა. აშკარაა, ან თვითონ არწრუნი, ან ვიღაცა ცდილა ეს ამისთანა უცნაური ამბა-

ვი ჩაეწვეთებინა ყურში ამ ახალ მოსულ ფრანგისათვის, რომ აბრუ არწრუნისა განედიდებინათ მისს თვალში და ადვილად მინდობოდა ამისთანა ბრძენს კაცს და ის დაენახა, რასაც დაანახვებდა ეს დელლინგერი და გიაცინტე სომხებისა. რომ კარგად დაანახვებდა, რა თქმა უნდა, ეჭვი არავის ექნებოდა.

ისიც უამბნიათ, რომ არწრუნი ჯერ მოსკოვში განათლებულა და გამეცნიერებულა, მერე პეტერბურგში და სულ ბოლოს ჰეიდელბერგში და ძალიან განვითარებულია ფილოსოფიაშიო. რომ უფრო მალლა ასწიონ ეს ძალიან განვითარებული ფილოსოფოსი, ერთი დიდი ღირსებაც ზედ დაუმატებიათ, სახელოდობრ, ისა, რომ მისი ძმა გერმანიაში პროფესორიაო. თუმცა ძმის პროფესორობა არა-პროფესორისათვის დიდი თამასუქი არ არის, მაგრამ სეცკო არ

დაჰვიწყებიათ არწრუნის განდიდებისათვის. ესე გაუბერიათ არწრუნი, თუმცა ტიკს მაშინ ჰბერვენ, როცა შიგ არა დგა-რა. ასე მოუმზადებიათ უცხო სტუმარი, რომ მერე ყოველივე სიტყვა არწრუნისა ბაჯალლო ოქროდ მიეღო. ფუქსავატი ფრანგი, რა თქმა უნდა, მახეში გაება და რაც ჩასძახეს, ის ამოიძახა გაუჩხრეკლად, გამოუძიებლად. აბა დაუკვირდით ბალტაში დახვედრასა და მთელს ამ ამბავს, თუ არ დაინახოთ — რა ხერხები სცოდნიათ უცხო კაცის გაბრიყვების და ჩათრევისათვის. ეს ჯერ ყვავილებია, ხილი მერე იქნება.

რაკი ამისთანა შარავანდედით შემოსილა განსვენებული არწრუნი, აულია და კუტული წაუყვანია ჯერ ტფილისის საქალაქო საბჭოში, რომელიც კუტულისათვის „პატარა პარლამენტად“ დაუნახვებია, საცა გა-

მგეობის წევრნი მინისტრებად მოს-
ჩვენებია ბ-ნს კორრესპოდენტს და
არწრუნნი თავისის ლიბერალურ და-
სით ოპპოზიციად. მერე გასძლოლია
არწრუნნი და დაუტარებია სომხის
ეკკლესიები. აქ კუტულის გაჰკვირ-
ვებია ტერ-ტერების მშვენიერი და
ძვირფასი სამოსელი. აბა რა დღისა-
თვის-ლა შეინახავდნენ!.. შემდეგ წა-
უყვანია ეს უცხო სტუმარი სომხის
სკოლებში. კუტული ქებით იხსენიებს
მშვენიერ თვალებს სომხის მოსწავლე
ქალებისას, თუმცა სახის ერთობ სი-
ლამაზეზე-კი ბოდიშს იხდის, უკაც-
რაოდანო.

განსვენებულ არწრუნს შეჰყავს
კუტული სომეხთა ინტელიგენციის
წრეში. კუტული გვისახელებს ვინ
გაუცვნია არწრუნის წყალობითა,
ხოლო საჭირო არ არის ჩვენ აქ ჩა-
მოვთვალოთ. საკმაოა ვიცოდეთ, რომ
სომეხთა ინტელიგენციის წრეში არწ-

რუნს დაუტრიალებია თავისი ახალი მეგობარი, ანუ მწე-მქებარი, როგორც უწინ იტყოდნენ. გაუმართეს სადილ-ვახშმები, აღხინეს, შეაქციეს შინა, თუ გარედ ბაღებში, უმღერეს სიმღერები, რომანსები, და კუტული სჩივის, ერთ ამისთანა ღზინიდამ ისე შეზარხოშებული დავბრუნდი შინაო, რომ კალმისაოვის ვერ მომიკიდნია ხელი, ისე ამერია თავშიაზრებიო. ყველგან, საცა კი ღზინს დასწრებია, სულ სომხური საქმელები მიუროთმევიათ და ეს საქმელები ძალიან მოსწონებია ხელიხელ სატარებელ სტუმარს არწრუნის ლიბერალურ დასისას. მერე გაუწვევიათ შინდისში, რაღაც დღეობა ყოფილა. აქ ხომ მთლად აღტაცებაში მოუყვანიათ. მხოლოდ ერთს რასმე გაუოცებია. თურმე ნუ იტყვიოთ, ვინც-კი მეჯლისსა და დღეობაში ქალი უნახავს, ისეთი „დიდი ცხვირი ჰქონდა-

თო, როგორც მთის ქედო“ . რა თქმა უნდა, არწრუნის ლიბერალური დასი ამისთანა წუნს არ აკადრებდა თავისიანებს და არც კუტულს მოათენინებდა მთელს ქვეყანაში. და რომ ეს უწყინარი და უტკივარი წუნიც-კი არ შეამჩნევინონ უცხო კაცს, დაბალი ღობეც მალე უბოფნიათ. ქკვიანურად, გულ-მართლად აუხსნიათ, რომ ეგ დიდ-ცხვირიანები სულ ქართველები არიანო. ესეც კარგია!.. რაც მეტი აქვთ, ის მაინც ჩვენთვის არა ჰშურთ, გულ-უხვად გვთავაზობენ. მეტი ტრფიალება-ღა გინდათ, ჩვენის სიყვარულით ცხვირებსაც-კი იჭრიან.

რა უნდა ექმნა ამისთანა მახეში გაბმულს ქარაფშუტა ფრანგსა? პარლამენტია-და სომხებისაა, სკოლებია-და სომხებისაა, ეკლესიებია-და სომხებისაა, ინტელიგენციაა-და სომხებისაა, შექცევაა, ლხინია-და სომ-

ხებისაა, დღეობაა-და სომხებისაა, დელინგერებია და გიაცინტები და სომხებისაა, ფილოსოფოსებია - და სომხებისაა, საჭმელებია - და სომხებისაა და მერე სად? ტფილისში. აშკარაა, აქ სომხეთია და ტფილისი სომხეთის ქალაქი. სხვა რა უნდა გამოეყვანა ასეთის ოსტატობით თვალ-ახვეულს გუშინდელ მოსულს კაცს! აკი სომეხთა სტუმარ-მოყვარეობით აღტაცებული კუტული საქვეყნოდ იძახის, როცა ჯერ ტფილისში ზის და აქედამ ფეხი გარედ არ გაუდგამს: „უთუოდ ედემი აქ, სომხეთში, ყოფილაო“. ამ სახით საქართველო ტფილისითურთ სომხეთად მოაჩვენეს ევროპიელ კორრესპოდენტს და ეს ამბავი ქვეყანაში მოაფენინეს უცხო კაცს იმისთანა დარბაისელ და გავლენიან გაზეთის პირით, როგორც „Temps“-ია. ოინი არ არის, მაშ რა არის?

ერთი ეს ვიკითხოთ: რა აზრია ამისთანა სასაცილო ცულლუტობასა და თაღლითობაში? ამისი პასუხი შეიძლება გამოიჩხრიკოს ერთის გარემოებისაგან, რომელსაც თვითონ კუტული გვანიშნებს. იგი თურმე ეშურებოდა „დაესწროს ყარსის აღებას“, მაგრამ რადგანაც თვითონ კუტულს და მისს ახალ მეგობრებს ჰსურვებიათ დიდ აღმოსავლეთის საქმესთან ფეხზე წამოაყენონ სომხების საქმეც, იგი ტფილისში ყოვნდება, რომ აქაურ ხალხების ვითარება შევიტყო. შეატყობინეს კიდევ: ტფილისი და საქართველო ჩვენი ბინააო, ჩვენი ქვეყანააო და რადგანაც მართლა ესეა, ვილა გვეტყვის, რომ სომხები დაქსაქსულნი არიან და ბინის მოსაკიდებელი ადგილი არა აქვთო. აბა ერთი გაუსისწვრიეთ აქედამ თვალი სენკოვსკის მიერ თქმულსა, თუ ის არ დაინახოთ, რასაც ვეძებდით,

თუმცა აქედამ იქამდე დიდი მანძილია და თუმცა აქ ახალნი არიან და იქ ძველნი. ვინ იცის? ადვილად საფიქრებელია, რომ დელოინგერები და ფილოსოფოსები სენკოვსკის დროსაც იყვნენ. ყოველი მზგავსი მზგავსსა ჰშობსო, ნათქვამია. მამა რომ შვილსა გვანდეს, ან შვილი მამას— აქ დაუჯერებელი არა არის-რა. ახლა გამოვიკვლიოთ, რა შთააგონეს კუტულს აქაურ ხალხების ვინაობისა და ავკარგიანობისა. ჩვენ ვამბობთ შთააგონეს, იმიტომ-რომ კუტული ისე ცოტა ხანს იყო ტფილისში, რომ ერთის ქუჩის სახელსაც ვერ დაისწავლიდა და აქაურ ხალხების ვინაობას და ვითარებას საიღამ გამოარკვევდა, თუნდ არწრუნისავით „ძალიან განვითარებული“ ფილოსოფოსიც ყოფილიყო. რომ ყოველივე მის მიერ გაზეთს „Temps“-ში მოხრობილი ჩაძახილია მისს ახალ მე-

გობართაგან, ამას თვითონ ტენდენ-
ცია მოთხრობილისა გვიმტკიცებს,
თუ კაცი ჩაუკვირდება.

კუტულის სიტყვით, ამიერ-კავკა-
სიაში ოთხის თესლის ერია: სომხე-
ბი, ქართველები, თათრები და რუსე-
ბი. გგონიათ, ვითომც ამ ოთხს სხვა-
და-სხვა გვარს ერზე გეტყვით რასმე
კუტული? თქვენც არ მომიკვდეთ.
ნიშანში ამოუღებინებიათ მარტო ქა-
რთველები, რადგანაც, კვლავ ვი-
ტყვით, „ალიას დარდი ფლავია“.
მარტო ქართველებისა და სომ-
ხების დაპარდაპირებაა იგი კოჭი,
რომელიც განგებ მუდამ აღჩუდ
მოჰყავთ. ხომ წამოაყრანტალები-
ნეს, რომ ტფილისი სომხეთიაო, ხო-
ლო მარტო ტფილისი რას ეყოფათ.
საქმე იმაშია, რომ წამოაროშვინონ,
ვითომც მთელი ამიერ-კავკასიაც იმა-
თია და წადილიც, როგორც ჰნახავთ,
აისრულოეს კიდევც.

კუტული აუწყებს-რა ევროპას, რომ კავკასიაში ოთხის თესლის ერია, შემდეგ ამბობს,—თუმცა სომხების რიცხვი ეხლა ქართველებზე ნაკლებია, სულ 600 ათასიო (?), მაგრამ ამ საუკუნის დასასრულამდე სომხები მალე გამრავლდებიან და ქართველებზე მეტნი შეიქმნებიანო. სხვები? თათრებსა და რუსებზე არას ამბობს, თითქო ესენი სახსენებელნიც არ არიან, თითქო ესენი-კი სათვალავში მისაღებნი არ არიან. განა აშკარა არ არის, რომ მარტო ქართველების ნამეტანობა ამიერ-კავკასიაში თვალში ეკლად გასჩრიათ და მარტო ამ ეკლის გამოღებას ჰლამიან ეს „ძალიან განვითარებულნი ფილოსოფოსები“, ეს სომხების არამკითხველ დელოინგერები და გიაცინტები!.. სხვას ვის მოუვა ფიქრად ეს საცულულუტო ანგარიში სომხების მადლა ასაწევად და ქართველების

დაბლა დასაწევად იქ, საცა ამათ გარდა თათრები და რუსებიც არიან.

დავანებოთ ამასაც თავი და ერთი ეს ვიკითხოთ: ეს რა უცნაური უნარია სომხების გაშენებისა და ქართველების გადაშენებისა, რომლის ძალითაც 23 წელიწადის განმავლობაში ცოტა სომეხი გაბევრდება და ბევრი ქართველი დაცოტავდება. ან ვისთვის რა საჭიროა ამისთანა სასაცილო თანხები გადმოუკეცოს ევროპას და გაიჭაჭოს, რომ, დაიცადეთ, დღეს სომხები ცოტანი არიან და ოც-და-სამს წელიწადში იბლარტებენ და არწივის ნაბუღარზე თავისს ბლარტებს გაზრდიან და გამრავლდებიანო. ეს სომხების ბლარტობა და გაშენება და ქართველების დანელება და გადაშენება ვისთვის რა საჭიროა? განა აშკარა არ არის—ვისი ეშმაკობა უნდა იყოს, ვისი თვალთ-მაქცობა, რომ უცხო კაცი ასე გააბრიყ-

ვოს და ამისთანა რამ ქვეყნის სასა-
ცილოდ წამოაოშენოს: დაიცადეთ,
სომხები გაშენდებიან და ქართველე-
ბი გადაშენდებიანო. აი ამას ჰქვიან:
„თვისისა ნების შედგომა, წადილი“.

რაკი ჯობინობის მოედანზე გაი-
ყვანეს კუტული, რასაკვირველია,
მისმა ახალმა მეგობრებმა სხვა ლა-
ზათებიც ჩაძახეს ევროპაში და-
საძახებლად. კუტული ჩაძახილს ასე
ამოიძახის, — სომხები შეადგენენ Ti-
ers états (მესამე წოდებას) კავ-
კასიაშიო. ამათს ხელშიაო ვაჭრო-
ბა, ყველაფრის ხელობა, წარმო-
ება. ესენი არიან ექიმები, ადვო-
კატები, თავისუფალ ხელობისა და
საქმის კაცებიო. იმათა აქვთ სკო-
ლები, ჟურნალ-გაზეთები, პატარა
ტფილისის პარლამენტი და სხვ. ამ
უკანასკნელ დროს იმათგანი სამხედ-
რო სამსახურშიაც ბევრნი შედიანო.
მადათოვი, ბებუთოვი, არღუთინსკი,

ლორის-მელიქოვი, ლაზარევი, ალ-
ხაზოვი, ტერ-ლუქასოვი, — ეს ღენერ-
ლები სულ სომეხთა ტომმა მისცა
რუსის მხედრობასაო. წარჩინებული
ღენერალი ლაზარევი ძლიერ შესანიშ-
ნავი სარდალიაო, მაგრამ ქართველ თა-
ვადების შურით იგი გადაყენებულია
და ეხლა ბაქოში სცხოვრობს უსამ-
სახუროდაო¹⁷). მერე კუტული ჩამო-
თვლით ასახელებს ყველა სომეხებს,
ვინც-კი გამოჩენილად უჩვენებიათ
მეცნიერებასა და ხელოვნებაში, თუ
სხვა რაიმე ასპარეზზე მისს ახალ
მეგობრებს.

თუმცა ეს გამოჩენილნი სომეხნი
მეცნიერებასა თუ ხელოვნებაში გო-
ლიათებად არავის მიუჩნევია, მაგ-
რამ ჩვენ რა დავა გვაქვს. წინადაცა
ვთქვით: სომხის კარგი, თუნდაც გა-
დაჭარბებული, ღმერთმა სომეხსავე

¹⁷) განსვენებული ლაზარევი ჯერ მაშინ
არა ყოფილა მიწვეული ყარსში საომრად.

მოახმაროს საქებ-სადიდებლად. ხოლო ყოველ ამითი აღფრთოვანებულნი კუტული ასე წინასწარმეტყველობს: „მომავალი კავკასიაში სომხებს ეკუთვნით და მისს მეზობლებს — ქართველებსა და თათრებს — სხვა არა დარჩენიათ-რა, რომ უნდა გასომხდნენო“. აი სად არის დასასრული დასაწყისისა. კაი ნუგეშია, თუ თქვენც იტყვით. განა ჭკუა არ არის, იმისთანა გავლენიანი გაზეთი, როგორც „Temps“-ია, კაცმა ასე იყვიროს!... ერთი გვიბრძანეთ, — ვინ გაასულელებდა საცოდავს კუტულს ამის თქმად, თუ არ სომეხთა ძალიან განვითარებულნი ფილოსოფოსნი, დელოინგერები და გიაკინტები.,, ხე ხილისაგან, ხილი ხისგან, ნათქვამია, იცნობებო“.

„ჩვენს ხალხს პოეზია არ უყვარს“ უქადაგნია კუტულისათვის არწრუნს და მისს ამქარს, რომ ღლსაც კუტუ-

ღი სკოლას ეძახის არწრუნისას:
 „ჩვენ უფრო მსჯელობა და კრიტიკა
 გვიყვარსო“. არ ვიცით რამოდენად
 თავ-მოსაწონებელია ეს არა-სიყვარუ-
 ღი პოეზიისა. დიდმა გიოტემ (Göte)
 კი სთქვა: „ვისაც პოეტის ხმა არ
 აუძგერებს გულს, იგი ბარბარო-
 სიაო“. თუმცა არწრუნს და მისს
 სკოლას პოეზია არა ჰყვარებია, მა-
 გრამ ფანტაზია-კი დიდი ჰქონია.
 ამ ძალიან განვითარებულ ფილოსო-
 ფოსის აზრით, სომხები მომავალში
 შეადგენენ სახელმწიუოს, რომელსაც
 30 მილიონი ქვეშევრდომი ეყოლე-
 ბაო, ამბობს კუტული¹⁸⁾. არა გვგო-
 ნია ყოველი გონიერი სომეხი არ მო-
 ერიდოს ამისთანა თავ-დაუჭირავს
 ბოდვას განვითარებულ ფილოსოფო-
 სისას. ჩვენ დარწმუნებულნი ვართ,
 რომ არც ერთი ჰკვათამყოფელი სო-
 მეხი ამას არც იტყვის და არც გულ-

¹⁸⁾ იხ. „Temps“-ი 1877 წ. ივლისის 20.

ში გაიტარებს. ეს მოშლილ წის-
ქვილის რახა-რუხია და სომხებ შო-
რის ამისთანანი ან სულ არ არიან,
ან თუ არიან, სახსენებლადაც არა
ჰღირან. ასე ქვეყნის სასაცილოდ
პირის დაღება ნაცარ-ქექის საქმეა:
წყლიან ყველს უჭერს ხელს და ქვე-
ყანას-კი ეფიცება, ქვას ვადენ წყა-
ლსაო. ყოველივე ეს ერთის კაცის
დამა ხვეული ბოდვაა და იმერთს კა-
ცსვე შეენდოს.

ვთქვათ, კუტულის წინასწარმეტ-
ყველებისამებრ, ქართველები და თა-
თრები გასომხდნენ და ეყმნენ სომ-
ხებსა, — ეს ხომ წვეთია 30 მილიო-
ნის შესადგენად და საიღამ დაუპირე-
ბია არწრუნს ამოდენა საყმოს მოგ-
როვება? ამისი პასუხი უსათუოდ თან
გაიყოლა განსვენებულმა ფილოსო-
ფოსმა. აკი ვამბობთ, ჩვენ ეს სასა-
ცილო ამბავი იმიტომ-კი არ მოგვ-
ყავს, ვითომც გვჯეროდეს, რომ ჭკუა-

დამჯდარსსომებს ეს ფიქრად ოდესმე მოსვლოდეს, ან აწ მოუვიდეს, არამედ იმიტომ რომ, იმ ერთს გუნდს სომხებგსას, რომელზედაც ჩვენ ვლაპარაკობთ, ჩვეულებადა აქვს ამისთანა საყვირი აყვიროს. თვითონ კუტული ამტკიცებს ამას. იგი გვეუბნება, რასაკვირველია, სომეხთა ფილოსოფოსების ჩაძახებით, რომ არწრუნს და მისს ლიბერალურ სკოლას დევიზად მიუღია ჟირარდენის დევიზიო: „უნდა იყვიროო“. სამართალი ითხოვს ვთქვათ, რომ მართლა „ჰყვირიან“ და კარგადაც ჰყვირიან. მეტი ყვირილი-და გნებავთ, როცა მათი ბამბაცა ჩხრიალებს და სხვისა არც კაკალი.

საყვირს ხომ აყვირებენ და აყვირებენ, ხოლო ზოგჯერ იმისთანა უშველებელს დააძახებინებენ ხოლმე, რომ, თუ სადმე სამართალია, თვითონ-ვე უნდა დაიციონ ყურებში თითი, — ეს

რა გვესმისო. უსათუოდ იმისათვის, რომ კუტული დააჯერონ — სომხობა რა ჭკვიანი ხალხია, რა ასლად და ზედ-გამოჭრილად ჩამოსხმულია დღევანდელის დღის ყალიბზე, რამდენიმე სომხური ანდაზა დაუსწავლებიათ და, სხვათა შორის, ეს ორა: „რად ჰკითხულობ, ვისი გამომცხვარია ეს პური? გინდ ურიისა იყოს, თუ გემრიელია, სჭამეო“. ანუ: „სადაც ჰნახო პური, იქ დაბინავდიო“. მართალია, ამისთანა ანგარიშთან სიბრძნეს დღეს დიდი ბაზარი აქვს, მართალია, დღეს ბურთი იმას გააქვს მოედნიდამ, ვინც ამ მოძღვრებას მისდევს, მაგრამ თავ-მოსაწონებელი და საქებარი-კი აქ არა ჰყრია-რა. პირ იქით, რაცა ჰყრია, ძირიანად ამოსათხრელია და წყალში გადასაყრელი.

დიდი ხანია, სარწმუნოება ჩვენი გვასწავლის: „არა გული გითქმიდეს... მისთვის, რაიცა იყოს მოყვასისა შენი-

საო““. დიდი ხანია ქვეყნიერებაზედ ამ ანდაზების მხარ-და-მხარ ერთი სხვა მორცხვი, მაგრამ კაცთა საკადრისი და გამაპატიოსნებელი მოძღვრებაც დადის: „ნუ სძლები სხვისა რძითა, ნუ იმოსები სხვისა მატყლითაო““. სხვისა ნურა გინდა-რა, შენი იკმარე, — ეს არის კაცთა ურთიერთობის ქვა-კუთხედი, ეს არის დედა-ბოძი ზნეობისა.

მართალია, ამ ანდაზებს რომ გვერდით მოვუყენოთ ქართველთა ანდაზა: „რასაცა გასცემ შენია, რაც არა, დაკარგულია““, ან: „უხვად გასცემდი, ზღვათაცა შესდის ზე გაედინების“ — პირველნი ეხლანდელს დროში ჭკვათა-მყოფლობას მოასწავებს, და მეორენი ბედოვლათობას, მაგრამ, ღმერთმა იცის, — კაცურ კაცობისათვის რა უფრო სანატრელია, სხვისის პურის ჭამა, თუ თავისისა გაცემა. ვინ იცის: ზნეობა უფრო მა-

გარი ქვითკირია კაცთა ცხრავრებისათვის, თუ საცა ვისი რამ მოახელო, სჭამე, რაკი გემრიელიაო.

ასეა, თუ ისე, ჩვენ რომ არწრუნის და მისის ლიბერალურ სკოლის ადგილას ვყოფილვიყავით, ხსენებულ სომხურ ანდაზებს საქებ-სადიდებლად-კი არ გავიხდიდით, სხვა-საც დავუშლიდით: დაივიწყეთ ესეთი ანდაზები, საკადრისი არ არის არამც თუ მაგეების ხმა-მალლა ძახილი, არამედ გულში გატარებაც-კი. განა რას იზამ? კაცია და გუნებაო. აი, რა ყრილა თურმე იმ ლიბერალობაში, რომლის დროშა ხელთა სჭერიათ სომეხთა ძალიან განვითარებულ ფილოსოფოსებს, დელოლინგერებს და გიაცინტებს: „სადაც პური ჰნახო, იქ დაბინავდიო“... მაშ მამული, სამშობლო, მამა-პაპათა მიწა-წყალი, მამა-პაპათა ბინა უქმი სიტყვები-ლა ყოფილა ადამიანისათვის! ჩვენ ამას მთელს

სომხობას არ შევწამებთ, მხოლოდ
მეტი არ იქნება მისთამწიგნობარ-მე-
ცნიერთ იცოდნენ, რომ „ზოგჯერ
თქმა სჯობს არა თქმასა, ზოგჯერ
თქმითაც დაშავდების“.

ეს ქება-დიდება სომხებისა ხომ ვნახეთ რა ოსტატობით ჩაუგონებიათ უცხო კაცისათვის სომხების მეცნიერთა, რომ ევროპას მოჰფინოს. ახლა ყური დაუუგდოთ, რა წკებლებში გავუტარებიათ ქართველები. უამისოდ სომეხთა მწიგნობარ-მეცნიერნი რაღა სახსენებელნი იქნებოდნენ, ბარაქლას ვილა ეტყოდა? კუტული ამბობს, რომ წარსული ქართველებისა ყოვლად უნუგეშო სურათს წარმოადგენსო. ღონემიხდილს ცუდის მართველობით, ერთმანეთის შურიტა და მტრობით არა ჰქონია ერთი წუთიც მოსვენებული ცხოვრებაო.

მართალია, არა ჰქონია, მაგრამ არა მარტო იმ მიზეზებით, რომელიც არწრუნს დამისს ლიბერალურს დასს ყურში ჩაუწვეთებია. ვისაც საქართველო დაუვლია და უჩხრეკია არა სომეხთა მეცნიერთა წინამძღოლობით, არამედ თავისით, ვისაც თვითონ თავისის დვაწლით უკვლევია საბუთები ქართველების წინანდელ ცხოვრებისა, ისინი არც ისე გვხვევენ მჩვარში, როგორც კუტული და მისნი შთამგონებელნი. პირ-იქით, გაკვირვებულნიც არიან — ამ პატარა საქრისტიანო ქვეყანამ, ამ ერთმა მუჟა ერმა როგორ გაუძლო იმდენს ბრძოლას ბარბაროსებთან. „თუ ერთობ მხნე, თავ-განწირული ზე მამაცი ერი არა ყოფილიყო ქართველობა, ეს შეუძლებელი იქნებოდაო“, ამბობს აღმოსავლეთის მცოდნე მეცნიერი დელორიე, თანამემამულე კუტულისა. განა მარტო ეს ამბობს!... ხოლო

ჰინჩუნს, ამ ძალიან განვითარებულს ფილოსოფოსს, ისე შეუკრაფა და შეუბოქავს საცოდავი კუტული, რომ დავთრები სულ მთლად დაჰბნევიან, აღარც იქით მიუხედნია, აღარც აქედ მართლის გამოსაძიებლად და მარტო არწრუნს და მისს დამქაშებს მისცემია თავით-ფეხამდე.

კუტული თუმცა მთელი ორი თთვე ბუკსა და ნაღარასა სცემს სომხების ქება-დიდებისათვის გაზეთს „Temps“-ში, მაგრამ ქართველებს არც წინანდებებს, არც ეხლანდებებს, არა გვზოგავს, ძირიანად გვთხრის და ქართველების სახელგანთქმულს ვაჟკაცობასაც-კი თითქმის უარობს. სომეხთა მწიგნობარნი და ფილოსოფოსნი დღეს აქამომდე ვაჟკაცობას არ შეგვცილებიან, რადგანაც, იმათის აზრით, ვაჟკაცობა სულელობაა, გიჟ ვრაცუას საქმეა. აბა, თუ არ სულელი, ვინ

გიჟი იქნება ტყვიას გული მიუშვი-
როსო, და ამ სახით ვაჟკაცობას,
ვითარცა ჩვენის სულელობის ნიშანსა
და საბუთს, ჩვენ გვიჟობდნენ და
არ გვედავებოდნენ. მაგრამ სჩანს
უანგარიშნიათ, რომ ასეთი ფილო-
სოფია მათი ვერ გასჭრის იმის თვა-
ლში, ვინც, როგორც კუტული,
ეკუთვნის იმისთანა ერს, რომელსაც
თავ-მოხაწონებლად, სხვათა შორის,
თავისი ვაჟკაცობა მიაჩნია და სამარ-
თლიანადაც. აი მიზეზი, რად მო-
უწადინებიათ აქაც ჩვენის სახელის
წახდენა კუტულის თვალში.

კუტული უმჯლავნებს ევროპას,
რომ არაფერი არ მოიპოვება სასი-
ქადულო საქართველოს ისტორია-
შიო. ვთქვათ, იმ ორიოდე დღეში,
რაც კუტულმა ტფილისში დაჰყო,
ასე შიგ ჩახედვით გამოიძია და ის-
წავლა მთელი წარსული ისტორია
საქართველოსი, რადგანაც კარგს

მთქმელებს კარგი გამგონი შეჰხვედ-
რიათ. ვაპატიოთ და შევეუნდოთ
მთქმელსაც და გამგონსაც მათი აშ-
კარა ცუდლუტობა და ოინბაზობა.
სჯობია ვიცოდინოთ, — რა წამოაყ-
რანტალებინეს ამ საცოდავს ფრანგს
ჩვენს დღევანდელ დღეზე მისმა ახ-
ლად მოპოებულმა მეგობრებმა.
„ქართველები შეადგენენო ღენერ-
ლების, მეურმეების და ჩალვადრე-
ბის ნაციასაო“, ამბობს ბრძენთაგან
გაბრძნობილი არა-მკითხე მოამბე.
„თუმცა ღენერლები ბევრი ჰყავთო,
მაგრამ იმათი ღენერლები გამოჩე-
ნილნი არ არიანო“.

როგორ მოგწონთ ეს ჩვენის ღე-
ნერლების ჩაყენება მეურმეებისა და
ჩალვადრების მწკრივში! ზემოდ
ხომ ვნახეთ, რა საყვირით, რა ბუკ-
ნაღარითა და რა თავ-მოწონებით
ჩამოათვლევინეს კუტულს სომხის
ღენერლები და აბა თუ ერთი ქარ-

თველი დაესახელებინათ გამოჩენი-
ლად. ამას რად იზამდნენ? ეს ხომ
ქართველების კაკლის ჩხრიალი იქ-
ნებოდა და მაშინ სომხების ბამბა
ისე ველარ დაიჩხრიალებდა, რო-
გორც სომეხთა ფილოსოფოსების
სურვილია რა თქმა უნდა, ჩვენს
დენერლებს არც არწრუნის ქება
ეჭირვებათ, არც კუტულისა და
არც ჩვენი სარჩლი. ბაშკადიკ-
ლარი, კურუკ-დარა, ყარსი, დე-
ვაბოინე, ავლიარი, ბეგლი - ახმე-
დი, არდაგანი, ახალციხე, ჩოლო-
ყი, მთელი დაღისტანი და ერთობ
მთელი კავკასია ჰლაღადებენ მათთა
სახელოვანთა საქმეთა და ამ ხმა-
მაღალს ლაღადს ვერ დააჩუმებს
ხრინწიანი წრიპინი და ჩხავილისო-
მეხთა გულ-ნამცეცა მეცნიერებისა.
მარტო იგი ჰხადის ღირსეულს უღი-
რსად, ვინც ივითონ უღირსია.

„თავად-აზნაურობა ქართველებისა

გაკოტრებულიაო, ამბობს კუტული.
ქართველებმა არშიყობის მეტი არა
იციან-რაო და მარტო სამსა-
ხურში შესვლას სცდილობენ, რა-
დგანაც ეს ადვილი ხელობააო.
ვაჭრობისა და ხელოსნობის ნიჭი
არა აქეთო და თუ თვითო ოროლა
ვაჭარი ჰყავთ, ისინიც-კი ფულს
სომხურადა სთვლიანო. საკვირველი
არ იქნება დაეჯერებინათ, რომ ქა-
რთველებს საკუთარი თვლაც-კი არა
ჰქონიათ. გლეხები საქართველოსნი
„ზარმაცნი და ლოთები“ არიანო.
„ამათ ერთი მტკაველი მიწაც მება-
ტონეთაგან არ შეუსყიდნიათო“, და
სხვანი და სხვანი.

რასაკვირველია, აქ დაუმაღლეს
კუტულს ის უეჭველი გარემოება,
რომ ჯერ მაშინ ქართველს გლეხო-
ბას გამოსყიდული ჰქონდა თავიანთ
მებატონეთაგან ტფილისისა და ქუ-
თაისის გუბერნიებში მიღლიონ ნა-

ხევრის მამული, როგორც ამტკიცებს თვით მთავრობის ოფიციალური უწყებანი¹⁹⁾. ეს ამბავი თუმცა დიდი რამ არ არის, მაგრამ მაინც სომხების დელოინგერებმა და ფილოსოფოსებმა საჭიროდ დაინახეს დაუმალონ ევროპიელს და არ გამოამჟღავნებინონ საქვეყნოდ, — ვაითუ ეს სიკეთე დავთარში ჩაუწერონ ქართველებს და ჩვენთვის რა სახეიროაო. ქართველების კარგი სომხისათვის ავია, ამ ვაჟბატონების აზრით. ამ სახით ტყუილი მართლად გაასაღეს.

ბევრი რამ სხვა საგალობელი უგალობეს თავისის თავის შესაქცევრად და სადიდებლად კუტულსსომეხთა ფილოსოფოსებმა. ყველას ამას აქ არ მოვიყვანთ, რადგანაც უამისოდაც გძელი საუბარი მოგვივიდა. საოცარი ყოველ ამაში ის არის,

¹⁹⁾ იხ. კუჩავეის წერილი.

რომ ამ ოინბაზობამ სომეხთა მწიგ-
ნობარ-მეცნიერებისამ დიდხანს თავი
ვერ დაიჭირა და იგივე კუტული მე-
რე მიუხვდა, რა აღდგომის კვერც-
ხები არიან ქებულ-დიდებულნი სო-
მეხნი კავკასიაში. საქმე ის არის,
რომ მინამ კუტული ტფილისში
იყო და აქ სომეხთა ფილოსოფოსე-
ბის მიერ აყენებულ ბუქში ჰტრია-
ლებდა თავ-ბრუ დასხმული, სომეხე-
ბის ქება-დიდებაში მოიღალა, ხო-
ლო როცა წავიდა ერევნის გუბერ-
ნიაში და თავისის თვალით დააკვირ-
და სომეხებს, მაშინ—ღვთის წყა-
ლობა თქვენა გქონდეთ—კაი სა-
ქმე იმათ დააწია. მოჰყო პი-
რი და ბრე გაადინა. „სომეხე-
ბი ერთობ მხდალნი, ერთობ უვი-
ცნი, უმეცარნი, ერთობ თავ-შეუ-
დებელნი არიან თავისს სამშობ-
ლოშიო“. მაშ, როგორც ეტყობა,
მარტო იქა ყოფილან მეცნიერნიც,

თავ შადებულნიც, ვაჟკაცნიც, საცა, მათის ანდაზისამებრ, პურის სუნი მისდენიათ. „სიტყვამან შენმან გამოგაჩინოს შენ“, ამაზეა ნათქვამი, თუ სხვა რაზედმე?

ამ სახით, არწრუნმა და მისმა ლიბერალურმა ამქარმა ხომ დააყვირა ევროპიელი გაზეთი, რომ ქართველებს, სულიერად და ხორციელად ღონე-მიხდილებს, და მასთან ერთად ჩვენებურ თათრებს სხვა არა დარჩენიათ-რა - ან უნდა გასომხდნენ, ან სომხებს ყმად ეყმონო. ახლა ამ მეცნიერთა საბუთების გასაძლიერებლად მიეშველა ერთი სომხის ღენერალიც, აწ განსვენებული ქიშმიშოვი, რომ უფრო მაგარი რაზმი შეიკრას. უღენერალოდ ჯარი რა ჯარია. რომ ესც არ ჩამორჩეს სხვა თავისის ჯურის მწიგნობარ-მეცნიერთა, ერთი ზალაყინი ამანაც დაგვაზილა. ღენერალმა ქიშმიშოვმა შესთხზა ერთი

წიგნი, რომელიც მისდა სიკადილის
შემდეგ დაჰბეჭდეს მისის სახელის
მაოხებელთა ამ სათაურით: „უკანას-
კნელნი წელნი საქართველოს სამე-
ფოსნი“. რა ლამაზად გვამკობს ცხო-
ნებული ქიშმიშოვი, ყველას წაკით-
ხული ექმნება. „მეთვრამეტე საუკუ-
ნის დასასრულს, ბძანებს ღენერალი:
საქართველო ჰგავდა ზღვიდამ რიყე-
ზე გამოგდებულს ხომალდსა და ვი-
საც ღონე ჰქონდა და მკლავი უჭ-
რიდა, რაც უნდოდა, იმას ათლი-
დაო... ამშიერ მწყურვალს ბატონი-
შვილებსა და თავადებს ინახავდნენ,
აქმევ-ასმევდნენ ტფილისის ბაყლები
და მედუქნეებიო“.

დალოცვილს ეს მაინც მოჰგონე-
ბოდა, რომ მეთვრამეტე საუკუნის
მთელი მეორე ნახევარი თითქმის მე-
ფე ერეკლეს ხანა იყო და ამ ხანაში
გაითქვა სახელი ამ სახელოვანმა მეფემ
მტრებზე გამარჯვებით. თვით სომხების

დედა-ბუდე ერევანი და გახჯა, საცა
 საზანოები იყო, საქართველოს ხარჯს
 აძლევდა, თუნდა იმას ნულარ ვიტყვიო,
 რომ თითქმის ყველა ახლო-მახლო
 ხანები თიანდაზად ფეხ ქვეშ ეგებოდნენ
 ძლევა-მოსილს მეფესა და რუსეთიც
 იწვევდა საშველად ოსმალებთან ომე-
 ბში. ერეკლე მეფემ შეაერთა დიდის
 ხნის გაყრილი ქართლ-კახეთი, იმე-
 რეთიც ჰლამობდა შემოერთებას, მა-
 გრამ შინაურმა შფოთებმა და წაჯეგ-
 უკუჯეგობამ ხელი შეუშალა უკვე
 მსცოვანსა და ღვაწლ-მოსილს ვაჟკაცს
 მეფეს. განა ისე უბატრონო, გარი-
 ყული ხომალდი იქნებოდა მაშინ სა-
 ქართველო, როცა მის მეფეს ამო-
 დენა შესძლებია. ჩვენ ვერ ვიტყვიო,
 რომ მეფე გიორგის დროს, ესე იგი,
 1798 წლის მერმედ, საქართველო
 დიდს ბედნიერებაში იყო, მაგრამ
 არც ისეთი იყო, რომ ვისაც გინდა
 და არ გინდა, ხორცი ეგლიჯნა. არც

იმისთანა რამ ვიცით, რომ შესაძლო იყოს ვთქვათ, — აი საქართველოს ამან ეს ჩამოათალო, იმან ესაო და საქართველო ასე წაიგ-წამოიგლ-ჯაო მეთვრამეტე საუკუნის უკანასკნელ წლებში, როგორც განსვენებულ ქი-შიშიშოვს მოუწადინებია.

მართალია, ერეკლე მეფე დაგვიბერდა, მართალია, იგი ბოლოს ალა-მაჰმად-ხანისაგან დაგვიმარცხდა კიდევ, მერე ხომ (1798 წ.) სამუდამოდაც გამოეთხოვა თავისს საყვარელს საქართველოს, მართალია, შეგვეხსნა იგი რკინის-კარი, მაგრამ საიმისოდ-კი მაინც საქმე არ გაგვხდომია, რომ დიდსა და პატარას ხორცი ეკლიჯნა საქართველოსათვის. თვით გამარჯვებულმა ალა-მაჰმად-ხანმა-კი ვერ გაბედა წაგლეჯა რისამე. მართალია, მეფე ერეკლეს შემდეგ დავუძლურდით, ღონე მიგვეხადა შინაურ არეულობისაგან, მაგრამ საქმე ხომალდი-

სა კვლავ ხელთ გვეჭირა და ზღვის
 ღელვას არ დავამსხვრევინეთ, არ
 გამოვარიყინეთ და გიორგი მეფემ,
 როგორც მიიღო მამისაგან, ისე ჩაა-
 ბარა რუსეთს საქართველო, მთლად
 და დაუგლეჯელად, — უპატრონე და
 შეინახე შენი ერთ-მორწმუნე ერიო.

თუნდ დაკიჯეროთ ქიშმიშოვის
 სიტყვა, რომ საქართველო გამორი-
 ყულ ხომალდსა ჰგავდა და ნუ წა-
 ვუხდენთ ამ პროეტურს სურათსა ჩვე-
 ნის ღონე-მიხდილობისას. ეს ბატო-
 ნიშვილებსა და თავადიშვილებს რომ
 ტფილისის ბაულები ინახავდნენო,
 რაღაა? როგელი სიტყვის ნაწილია?
 ვინ ვისის მოწყალებით აქ, საქარ-
 ველოში, ლუკმასა სჭამენ, ან სჭამ-
 დნენ წინად, — ეს ღმერთმა იცოდეს,
 ადამიანის გულთა-მხილაება ნამუსმა,
 ან-და ადამიანისავე გაბოროტებულმა
 უმადურობამ. ვთქვათ, მართლა ასე-
 თნი ღარიბნი ვიყავით და ვართ კი-

დევ, — ამით მითამ რაო? თუ თათ-
ლი არ იყო, ეს ამოდენა ბუზი რად
მოვიდა ბაღდადიდამ? თუ პური არ
იყო, ბინა აქ რად დაიდეს წინააღმდეგ
წინად ხსენებულ ანდაზისა? საცა ასე-
თი სიღარიბე-სიღატაკეა, იქ ვაჭრობა
და აღებ-მიცემობა რა წყალს დაღევს,
რით ამოივსებს კუქსა? სჩანს, საქართ-
ველო არც თუ ისეთი ღარიბ-ღატაკი
ყოფილა, როგორც არწმუნებენ დი-
დსა და პატარასა, რადგანაც არ მც
თუ თავისს თავს ინახავს, სხვასაც
ისე ასუქებს, რომ თავისს ტყავში
აღარ ეტევიან. ღარიბ-ღატაკს ხომ
უნდა ჰქონდეს რამ, რომ ვაჭარმა
გამოსცინცლოს ქონის მოსაცხობ-
ლად. უამისოდ ღარიბი რა მუშტა-
რია?

ან რა ნიშნის მოგებაა, ღარიბი
და ღატაკი ხარო? რა წასაყვედრე-
ბელია და საყვირი დღე მუდამ ამის-
თანა ამბავი? რა საძრახისია სიღარი-

ბე, თუძცა-კო არც ბედნიერებაა?
რუსები იტყვიან: **ЕДИНОСТЬ НЕ ПО-
РОЖЬ**. განა კაცს კაცად ჰხდის მარ-
ტო სიმდიდრე და სხვა არაფერი?
იესო ქრისტე ღარიბი იყო, თავ-შიშ-
ველი და ფეხ-შიშველი დადიოდა.
ღმერთად-კი იწამა მთელმა განათ-
ლებულმა კაცობრიობამ. სჩანს, ღი-
რსება და სახელოვანება მარტო სიმ-
დიდრე არა ყოფილა. სხვაც რამ
სდომებია კაცის თავ-მოწონებას, სა-
ხელოვანებას, სახელდობრ ის, რაც,
კაცთა საუბედუროდ, ბევრს თავ-
მოწონებულს მდიდარს აკლია, და
რას ჩაგვციებიან და სულ იმას გვი-
კოჟინებენ, ღარიბნი ხართ და ჩვენ-კი
მდიდრებიო. სიღარიბე მწიკველი არ
არის, ცოდვა არ არის. მწიკველი და
ცოდვა სხვისაგან გამომცხვარის პუ-
რის ჭამაა, სხვისა ოფლის სმაა და
ვისაც ეს ანდერძად და მცნებად
გულში ჩაუწერია, იმან შეინანოს

ეს ცოდვა, იმან ჩამოირეცხოს ეს მწიკვლი. ხმელის პურის ჭამა სჯობია სხვისის ოფლით დამბალსა და დასველებულს.

კიდევ კარგია და მადლობელნი უნდა ვიყვნეთ, რომ ცხონებულმა ქიშმიშოვმა საქართველო სამეფოდ მაინც ახსენა და ეს ცოტად თუ ბევრად საპატიო ხარისხი შეარჩინა ჩვენს დაბრიყვებულს ქვეყანას. სხვა მეცნიერნი სომხებისა ამასაც კი არ იმეტებენ ჩვენთვის, თითქო იწყინეს, რომ ქიშმიშოვმა, ამ სომეხმა კაცმა, როგორ გაჰბედა და საქართველო და ქართველები საპატიო სახელით მოიხსენიაო. თუმცა დღეს ბაშვმაც-კი იცის, რომ საქართველო ცნობილი იყო, ვითარცა სამეფო, და მისნი გამგენი, ვითარცა მეფენი, მაგრამ ბოლოს დროს გამოვიდა მოედანზედ ერთი ახალი მეცნიერი სომხებისა, ბ-ნი გ. ა. ეზოვი და ჩვენს ქვეყანას

ჩამოართვა ხარისხი სამეფოისა და ჩვენს მეფეებს სამეფო გვირგვინი მოხადა, თითქო ერთიცა და მეორეც ქიშმიშოვისაგან იყო ბოძებული, ანუ თვით ბ-ნ ეზოვის მამა-პაპისაგან.

ამას უსაბუთოდ არ ვამბობთ. ბ-ნმა ეზოვმა ამ უკანასკნელ ხანებში გამოსცა მის-მიერ შეთხზული უშველელი წიგნი და უწოდა მეტად მალლამყვირალა სახელი: „Сношенія Петра Великаго съ Армянскимъ народомъ“. მაშ!... თუ ყვირილია, ყვირილიც ასე უნდა!.. შუშხუნა ხომ გაუშვა ამაებში გაოსტატებულმა მეცნიერმა, ახლა ჰნახეთ როგორ იხსენიებს ჩვენს საქართველოს და მისს მეფეებს. იგი ამ უშველებელს წიგნში საქართველოს სპარსეთის სახანოდ ჰნათლავს და მისს მეფეებს ხანებად და ამით, აშკარაა, იმის თქმა უნდა, რომ ვინ მოგახსენათ, ვითომც საქართველო სამეფო იყო და მისნი გაგენი მეფეებიო.

ვთქვათ, ბ-ნ ეზოვს ღმერთმა იმო-
დენა უნარი მეცნიერებისა და მართლ-
მოყვარეობისა არ მისცა, რომ ეს
საქმე გამოერკვია უცხო ენით დაწე-
რილ წიგნებიდამ, თავისი სომხური
წიგნები მაინც წაეკითხა. აქ რა იმი-
სთანა აღალმა დაჰქროლა, რომ ჭკუა
გონება დაჰბნევია. სხვა არა იყოს-
რა, სომხების მეისტორიეთაგან მა-
ინც უნდა შერცხვენოდა!... მოსე
ხორენელს აღარ ვიტყვით და განა
სტეფანოზ ასოლიკი და არისდაგეს
ლასდივერი მეთერთმეტე საუკუ-
ნეში, მათუოს ოდესელი მეთორ-
მეტე საუკუნეში, ვარდან დიდი მეცა-
მეტე საუკუნეში და ბევრნი სხვანი
საქართველოს სამეფოდ არ იხსენიებენ
ღმისდა მპყრობელთ — მეფეებად, როცა
აღტაცებით მოგვითხრობენ საქართვე-
ლოს მეფეების მზრუნველობას სომხე-
ბის კეთილდღეობისა და მათის
მონასტრებისათვის? ახია ჩვენ ხე, ახია!

ესე გაბიაბრუება განა გაგონილა მეცნიერებისა, ესეთი გაყალობება მეცნიერისა!... მართალია, საქართველო სამეფო იყო თუ არა — ევ დღეს ჩვენთვის დიდი საძიებელი არ არის. ევ წასული საქმეა. დღეს ის დღეა, რომ „ერთი მაქვს სჯობს ათას მქონდას“. და თუ ეს შხამ-ჩართული, გესლ-მორეული მაგალითი მოვიყვანეთ, მარტო იმ-სთვის ვჩადით ამას, რომ მკითხველმა დაინახოს, რა გაუწყვეტელი ლარი გაჰყავთ ჩვენს საყვარელ მწიგნობარ-მეცნიერებს თავიდან ბოლომდე. ოღონდ ქართველს, საცა კი მოასწრობენ, სახელი გაუტეხონ, ოღონდ ქართველი დაამდაბლონ, დააქვევითონ, ყოველივე ღირსება, თუკი რამ გააჩნიათ, აჰყარონ და არარად გაჰხადონ ქვეყნის თვალში, და სხვა დარდი არაფრისა აქვთ. თითქო მართლა მარტო ქართველის წაწყმედაა სომეხთა ცხონება და

თითქმის თავიანთი საკუთარი საცხოვ-
ნებელი ღმერთს იმათთვის არ უღირ-
სებია.

ბ-ნი ეზოვი კუდ-მოკლე თვალთ-
მაქცობით, უბირად, გაუთლელად,
უხერხულად ოსტატობს, რომ თეთ-
რი შავად დაანახვოს ქვეყანას. თვი-
თონ განგებ თვალებზე ხელი აუფა-
რებია, განგებ ყურებში ბამბა დაუ-
ცმია და ჰგონია, რომ სხვა ყველა-
ნიც დაბრმავდებიან, დაყრუვდებიან
და ეშმაკობას, კუდიანობას ვერ
მიუხვდებიან. ბ-ნი ეზოვი ვითომც
გამეცნიერებულია, ვითომც განა-
თლებული კაცია. ხოლო არა გვეგო-
ნია, მართალმა მეცნიერმა, მართლა
განათლებულმა იკადროს ის, რასაც
იგი ჰკადრულობს. სჩანს მართალი
ყოფილა ვისაც უთქვამს, რომ „არ
გათეთრდება ყორანი, რაც გინდა
ჰხეხო ქვიშითა“.

ეს ხომ ჩამოართვა ჩვენს ქვეყანას

ათადაბ-ბაბაღამ კუთვნილი ხარისხი, ხომ აჰყარა უოველივე სამეფო პატივი ჩვენს მეფეებს და სპარსეთის მოხელეებად გაგვიხადა, ახლა თვითონ საქართველოს ერს მისდგა და ტყავს აძრობს თავისს სახელოვანს წიგნში. მაშ? სომეხთა მეცნიერი ისე ხელს როგორ გაიქნევს, ისე როგორ დაიბღერტება, რომ თავისი მტვერი არ მოგვაყაროს.

რაც კი საღმე ქართველებზე ცუდი თქმულა, ბ-ნს ეზოვს ყველა თითქო რაღაც სიხარულით მოუკრებია და გულში გვახლის. რაც კეთილი თქმულა, ყველა ეს საქებურად მიუმალავს, როგორც ვიცით ამ ჯურის მწიგნობარ მეცნიერთა კეთილის გულის ამბავი. ჩვეულება რჯულთ უმტკიცესიაო და ბ.ნი ეზოვი არც ისე თავზე ხელ-აღებულია, რომ ამ ანდაზას გაჰქცეოდეს. შარდენი აი რას ამბობს ქართველებზეო: „იგინი ბი-

წიერნი არიან, ლოთნი, გარყვნილნი, უნამუსონი, სიტყვის - გამტეხელნი, უპირულნი. გამცემ - მოლალატენი, გაიძვერანი. ლოთობაში და გარყვნილობაში ერის კაცთ სასულიერონიც არ ჩამოუვარდებიანო, სრულიადაც არ მიაჩნიათ სირცხვილად სასულიერო პირთ, რომ ლამაზი მხეველები ჰყავთ ხასებადაო*.

იქნება ასეც იყოს, ნუ გამოვეკიდებით მეცნიერს ეზოვს. ხოლო ვკითხავთ-კი: იმავე შარდენს სხვა არა უთქვამს-რა ქართველებზე ამ საძაგლობის მეტი? აბა გულზე თავისი პატიოსანი ხელი დაიდოს და პასუხი ისე გვითხრას. განა იგივე შარდენი არ ამბობს, რომ ქართველებს ნიჭი არ აკლიათ, ამათ რომ მწურთენელი ჰყავდეთ, სახელს იშოვიდნენ მეცნიერებასა და ხელოვნებაშიო. განა იგივე შარდენი არ ამბობს, რომ ქართველები ზრდალნი არიან, მოსიყვარულენი, საკუთარის ღირსების

გრძნობისანი, სომხებზე უფრო ძლი-
ერნი, გულ-მაგარნი ვაჟკაცნი და
თავ-განწირულნი მეომარნი თავისის
თავისუფლებისათვისაო.

თუ მარტო ჩვენი ძაგება არა ჰქო-
ნია ფიქრად, თუ მარტო ჩვენის სა-
ხელის გატება არ მოსწყურებია, გა-
ნა შარდენის მეტი სხვა არაფინ რას
ამბობს ქართველებზედ? სად და რად
მიჰმალა ესენი, თუ ჩვენი ავ-კარგია-
ნობა ჰსურდა ყოველის მხრით გამო-
ერკვია და ეს მის მიერ საჭიროდ
დანახული იყო იქ, საცა პეტრე
დიდზეა ლაპარაკი და სომეხთა ერ-
ზე? აი, მაგალითებრ, სახელოვანი
ბოდენშტეტი, რომელიც დიდს ხანს
იყო საქართველოში და არა გზა-და-
გზად, როგორც შარდენი, რასა სწერს
ჩვენს ავ-კარგიანობაზე: „ქართველი
უზრუნველია, სახვალიოდ არა ჰფი-
ქრობს, დიდს ფასს არა სდებს მი-
წიერს მოსახვეჭსა, არა აქვს დაუძი-

ნებელი წყურვილი მოხვეჭისა, ამიტომაც ვაჭრობა განსაკუთრებით სომეხის ხელშია. სამაგიეროდ, ქართველები ყველაზე უფრო ზნეობიანნი, ყველაზე უფრო პატიოსანნი კაცნი არიან ამ მხარეში. სტუმართ-მოყვარეობა დიდი იციან, როგორც სხვა კავკასიელთაც, ერთგულნი არიან, როგორც მათნი ხმალნი, სწრაფნი და მარდნი, როგორც მათნი ტაიქნი, ვაჟკაცი ომში, შინ თავაზიანნი და საამურნი“ ²⁰).

რასაკვირველია, ჩვენ არც არავისი ქებით არა მოგვემატება-რა და რაც არა გვაქვს, არ მოგვეცემა, და არც ბ-ნის ეზოვის ძაგებით არა დადაგვაკლდება-რა და რაცა გვაქვს, არ წაგვერთმევა. და თუ ამაებს გამოვეკიდებით, მარტო იმისთვის, რომ

²⁰) ბოდენშტატი: „კავკასიის ერნი“. მიუნხენი 1847 წ. ფრანგულად თარგმნილი, გვერ. 202 და 302.

გვეჩვენებინა, სადა ჰერენს გოხება
ბ-ნ ეზოვისა, როცა ჩვენს სანუგე-
შოზე პირს უჭერს და ძაგებაზე პირსა
ჰხსნის.

ძნელია, როცა წინაღვე აკ-
ვიატებული სურვილი დაჰბლუჯავს
ხოლომე იმისთანა წყალ-წყალა მეც-
ნიერს, როგორც ბ-ნი ეზოვი ყო-
ფილა, რომელსაც ქართველების ხსე-
ნებაზე პირზე მარტო შხამი მოსდის
და სხვა გზა არ არის, უნდა გად-
მოანთხიოს. განათლებული კაცი-
კიაო!..

თუ სწავლა-განათლებას იმოღენაც
არ შესძლებია, — კაცს ჩააგონოს,
რომ ოინების გასაღება მეცნიერე-
ბაში ისე ადვილი არ არის, როგორც
ყალბის ფულისა ბაზარში, ღმერთმა
პატრონს მშვიდობაში მოახმაროს და
ჩვენ კი გვიხსნას ამისთანა სწავლა-
განათლებლისაგან და ამისთანა სწავ-
ლა-განათლებულებისაგანაც. „ვისაც

დიოგენის ფარანი აქვს, იმას მისი ყავარჯენიც უნდა ჰქონდეს“, ესე იგი, მისი ზნე. გაუწურთვნელი ზნე, ყავარჯენი კი არა, ჭირია. ტყუილად კი არ ამბობს ბოსსუეტი: „ერიდენით და უფრთხილდით საკუთარს ზნესა. ზნე იმისთანა მტერია, რომელიც, საცა წახვალთ, ყოველგან თან დაგდევთ სიკვდილის კარამდინაო“.

VI

ეს ხომ ვნახეთ, ბ-ნი ეზოვი რა ხალისიანად ალაპარაკებს შარდენს, როცა ჩვენ გვაძაგებს და ავად გვიხსენიებს. ისიც ხომ ვნახეთ, როგორ მოსჭრა ენა ამავე შარდენს ამ განათლებულმა სომეხმა, როცა ჩვენზე ორიოდე სიტყვას კარგს იმეტებს. ისიც ვნახეთ, რომ არც ერთი ჩვენზე კარგის მთქმელი თვალ-წინ არ დაიყენა, რომ ქართველებზე კარგი არავინ გაიტაროს გუნებაშიო. ეს საოცარი მანქანა ბ-ნს ეზოვს კიდევ საკმარისად არ მიაჩნია. ახლა სხვა მოწმე მოიწვია ქართველების უფრო მეტად სახელის წახდენისათვის. ეს მოწმე გახლავთ განჯა-ყარაბაღის სომეხთა პატრიარქი ცხონებული ისაია.

რომ ღირებული ფასი დავდოთ ამ პატიოსანის მოწამის ჩვენებას და ბ-ნ ეზოვის ოსტატობას, საჭიროა ცოტა შორიდამ დავიწყოთ საუბარი და ერთი პატარა ხანა ამიერ-კავკასიის ისტორიისა გავიხსენოთ.

რუსეთის იმპერატორს პეტრე დიდს კარგა ხანია თვალი ეჭირა სპარსეთზე და ჰფიქრობდა აქედ რუსეთის ვაჭრობის განდიდებას და ამისათვის გზების შეძენასა და გახსნას. მინამ შვედლებთან ომები ჰქონდა, რასაკვრელია, შორ-მხედველი იმპერატორი ისე მზნედ ვერ მოეკიდებოდა ამ საქმეს, როგორც ჰსურდა, და როცა ნიშტატის მორიგებამ 1721 წ. აგვისტოს 20-ს შვედლებთან საქმე გაათავა, მაშინ თითქმის მთლად მოიცალა თავისის დიდის ხნის სურვილისათვის, რომ სპარსეთზე გამოიღლა-შქროს. განჯა-ყარაბადი მაშინ მთლად სპარსეთის ხელში იყო და აქაური

სომხობა, შეწყუბუნებული სასიძულესი,
ჰცდილობდა თავი როგორმე დაეღ-
წია და ამის გამო პეტრე დიდთან
საქმე დაიჭირეს. სხვათა შორის ვარ-
დაპეტი მინასა გაგზავნილი ჰყავდათ
პეტრე დიდთან და ეს ვარდაპეტი
იყო პირდაპირი შუამავალი იმპერა-
ტორის მთავრობისა და სომხებ შო-
რის—თვით რუსეთში, რომელსაც,
თვით სომხების სურვილისამებრ, ჰპირ-
დებოდა განჯა-ყარაბაღის გარდა-
ცემას.

პეტრე დიდმა ამ ვითარებას საქმი-
ნას ხელი მოჰკიდა და მიზენად ეს
გაიხადა. ისიც იცოდა ამ ბრძენმა იმპე-
რატორმა, რომ ქართველებიც აქ
ხელს შეუწყობენ, რადგანაც საქარ-
თველოსაც ემძიმებოდა სპარსთა ასე
ახლო ყოფნა და კარგი იყო განჯა-
ყარაბაღილდამ გაერეკნათ სპარსები. რა
თქმა უნდა, რუსეთთან, როგორც
ერთ-მორწმუნე ერთან, მეზობლობა

ერჩივნათ ქართველებს, ვიდრე სპარსებთან. ეს კარგად იცოდა პეტრე დიდმა და ამიტომაც სომხებს დაჰპირდა და ქართველებსაც აცნობა, — მე ჩემის მხედრობით მოვალ და თქვენც თქვენის მხედრობით მზად იყავითო. მიზეზიც კარგი გამოუჩინდა. შამახიას ამ დროს დაეცნენ ლეკები და ყაზი-კუმუხელები, რომელნიც მოიწვიეს იქაურთა მუსლემანთა. ლეკებმა მთლად აიკლეს შემახია, იქ მყოფნი რუსეთის ვაჭარნიც გასძარცვეს და ნახევარ მილიონის ქონება წაართვესო, როგორც ეს აუწყა პეტრე დიდს ერთმა მისმა მოხელე რუსმა.

რაკი პეტრე დიდმა ეს ამბავი შეიტყო, ვახტანგს მეფეს მოსწერა, რომ მე ასტრახანიდამ წამოვალ და შენც, შენის აღთქმისამებრ, მომეშველე და შენის მხედრობით წამოდი განჯას საქრისტიანოს დასახსნელადაოღ, სიტყ

ვითაც შემოეთვალა, ლეკების ჯავრი ამოიყარეო. ვახტანგმა შეჰყარა მხედრობა რიცხვით 30,000 კაცი და წავიდა ლეკებზე. ლეკებმა ჰნახეს ეს თუ არა, გაეცალნენ. მთელს ამ მოძრაობას ის ფერი დასდეს, ვითომც მარტო ლეკების დასასჯელად წავიდა ვახტანგი, რომ სპარსელებს ალლო არ აელოთ და არ მომზადებულ იყვნენ. თვით სპარსელებს, ვითარცა შიიტებს, ეჯავრათ ლეკების, ვითარცა სუნიტების, შესევა შამახიაში და ვახტანგის მადლობელნიც დარჩნენ, რომ ასე მოიქცა. ლეკებთან რომ საქმე გაათავა, ვახტანგმა მერე დაიბანაკა განჯასთან და აქ ელოდა პეტრე დიდს ასტრახანიდამ. იმპერატორს პეტრეს რაღაც საქმე აღმოუჩნდა შიდა რუსეთში, უეცრად ასტრახანიდამ შინ დაბრუნდა და ვახტანგს აუწყა, კულავ მოვალეო. იმედგადაწყვეტილი ვახტანგი უკან წამოვიდა ტფილისს.

პატრიარქი ისაია ამ ვახტანგის ამბავს სწერს რუსეთში ვარდაპეტს მინასას, რომელიც წინად მოვიხსენიეთ, — რომ ვახტანგი 30,000 კაცით მოვიდა და წავიდა ლეკებზედაო. მეც თან გავყევო. მივედით თუ არა, ლეკები გაგვეცალნენო. მერე როცა ვახტანგი იმედ გადაწყვეტილი, რომ პეტრე დიდი აღარ მოვაო, დაბრუნდა ტფილისში, ისაია პატრიარქიც თან გამოჰყოლია და მთელი ოთხი თთვე დარჩენილა ტფილისს. იმავე წერილში ისაია აუწყებს ვარდაპეტს მინასას, რომ ვახტანგი სექტემბრის ბოლოს ხელ-ახლად აპირობს წასვლას განჯისაკენ და თან მიჰყავს ქართველებისა და სომხის მხედრობაო; ეხლა ქართველები და სომხები სულით და გულით ერთნი არიანო, ერთმანეთის თანაგრძნობით სავსენი და მარტო პეტრე დიდის მოშველებას-ლა ელიანო. უნეც მანდ ეცადეო.

მეორედ წავიდა ვახტანგი თუ არა, ამას თავი დავანებოთ. ბ-ნი ეზოვი ვახტანგის პირველ გამხედრების გამო ასე ამკობს ქართველებს თავისის მხრით. თათრების დასასჯელად, რომელთაც ლეკები მოიწვიესო, ვახტანგმა ნება მისცა თავისს მხედრობას თათრების დარბევისაო. ქართველები დაერივნენ მთელს ადგილებს ტერ-ტერის წყლამდეო, საშინლად ააოხრეს ჭ ნარბევს ურძებით ეზიდებოდნენო. ქართველები იკლებდნენ და სძარცვავდნენ არამც თუ მარტო თათრებს, ქრისტიანებსაცაო. როცა ქართველების ჯარი სომხების სოფლებს ახლო გაუვლიდაო, ხალხი წინ მოეგებებოდა ხოლმე, წინ მოუძლოდა ხალხს შემოსილი სამღვდელოება ჯვრებით, სანთლებით ხელში, ზარის რეკით და ერთის ყოფათ და ამბითაო. ქართველები-კი მიესევოდნენ, სძარცვავდნენ, სტაცებდნენ სამოსელს, საეკკლეისიო

წიგნებს, ნივთებს და მთელს ქონებასაო. „ამ სახითაო, რაც გადარჩათ ლეკებს, სწერს პატრიარქი ისაიაო, ის ყოველივე გააჩანაგა ხარბმა, გაუმაძღარმა და შეუბრალებელმა ქართველმა ერმაო“.

ამას თურმე სწერს პატრიარქი ისაია ვარდაპეტს მინასას-კი არა, თავისს მოკლე ისტორიაში. ესეც დასახსომებელია. სომეხთა მეცნიერების ისტორია, როგორც ეტყობა, ერთია და მართალი და ჭეშმარიტება სხვა. ამას ჭვევით დავინახავთ.

იქნება მართალია, რომ ქართველები ხარბნი, გაუმაძღარნი და შეუბრალებელნი იყვნენ და არიან. იქნება ისიც მართალია, რომ ქართველებმა აიკლეს სომხები, დაძარცვეს და გააუპატურეს მათი სამღვდელოება, არ დაინდეს მათი საეკლესიო წიგნები, საღმრთო ნივთები და ამ გვარად შებლაღვეს მათი სარწმუნო-

ება. ხოლო ეს გვიკვირს და საოცარიც არის: ამისთანა ავაზაკური საქციელი როგორ არ აუწყა ისაიამ ვარდაპეტს მინასას მაშინ, როცა ვახტანგის ამბებსა სწერდა და როცა, ვითა გუშინდელი ამბავი, უფრო მწვავედ გულში მოდებულნი ექმნებოდა, ვიდრე მაშინ, როცა ისტორია უწერია, ესე იგი, როცა დროჟამი უკვე სიმწვავეს დაანელებდა და დაამებდა ცოტად თუ ბევრად. განა ნამეტანობისაგან გულისა ბაგეთ არ უნდა ემეტყველნათ მაშინ, როცა გული უფრო სავსე ჰქონდა ჯავრითა და წყრომითა? ესეც იქით იყოს. ხოლო ეს სულიერი ბატონი და პატრონი სომხებისა, ეს მათითა-ვი და თავი, ეს უპირველესის ხარისხის კაცი, ეს მათი მწყემსთ-მთავარი თან გაჰყოლია, ბ-ნ ეზოვისავე სიტყვით, ვახტანგის ხარბს, გაუმადლარსა და შეუბრალებელს ერსა, ქა-

რთველების კალთას შეჰკედლებია და ტფილისში შეუფარებია თავი მთელს ოთხს თთვეს. ისტორია ისაია პატრიარქს როგორ დავეუჯეროთ, როცა ასეთი გარემოება წინ გვიდგა.

სწორედ მოგახსენოთ, ცალის მხრით დიდი სიყვარული ჰქონია თავისის ერისა, დიდი პატივი თავისის სამწყსოს სარწმუნოებისა, სამღვდელოებისა, რომ სომხის ამკლებელს, სომხის გამძარცველს, სომხის სამღვდელოების გამაუპატიურებელს, სომხის სარწმუნოების შემბლალველს ერს თან გამოჰყოლია, მისი კალთა დაუჭერია. მეორეს მხრით დიდი ვაჟკაცი ყოფილა, რომ ხარბს, გაუმაძღარსა და შეუბრალებელს ჯარს, თუ ერს მინდობია. თუ მართლა იმისთანა საშინელი და უკადრისი ამბავი დაჰმართეს, რაღა გული აძლევდა ნებას, რომ ამისთანა დაუნდობელსა და სადაგელს ერს მხარს უმშვენებდა და

თან მისდევდა. რა პასუხი-ღა უნდა მიეცა დარბეულ, აკლებულ და გაუპატიურებულ სომხებისათვის, როცა ამისთანა ნდობით ექცეოდა, პატივს აძლევდა დამარბევებს, ამკლებელსა და სარწმუნოების გამაუპატიურებელ ერსა.

აბა ერთის მხრით ეს გაძარცვა-გაგლეჯა სომხებისა, ეს გაუპატიურება მათის სარწმუნოებისა, ეს აკლება მათის სამღვდელოებისა, ეს საღმრთო და საეკლესიო ნივთების შეგინება და მეორეს მხრით ასეთი ტკბილი განწყობილება სომეხთა მათა-მთავარი-ა ერთმანეთს პირში წაუყენეთ და სამართალი ისე ჰქენით, თუ ის არ გამოვიდეს: ფიცი მწამს და ბოლო მაკვირვებსო. განა შესაძლებელია ერთი, თუ მეორე არის, და მეორე, თუ პირველია?! ბ-ნი ეზოვი რას დაგიდევთ? ხომ გამოლანძღა ისაია პატრიარქის მოწმობით ქართ-

ველები და სხვა რაღა მოეთხოვება
სომეხთა მეცნიერსა.

თუ მართლა ქართველებმა ასე სა-
ძაგლად იჩინეს თავი და ეს ყოფი-
დააწიეს სომხებს და სომხის სამღვ-
დელოებას, მაშ რაღა სწერს ესევე
მართლ-მოყვარე ისაია პატრიარქი
ვარდაპეტს მინასას, ვით სასიხარუ-
ლო ამბავს, რომ მეფე ვახტანგი
ხელ-მეორედ აპირებს თავისის მხედ-
რობით განჯაში წასვლას და შენც
მანდ, რუსეთში, შეეცადეო. განა
ასეთი სასიხარულო იყო ხელ-მეო-
რედ მისვლა იმისთანა ჯარისა, რომ-
მელმაც პირველში აიკლო, გააჩანა-
გა სომხობა და მისი სამღვდელოება
დაატყავა. თუნდ ამანაც თქვენი ჭი-
რი წაიღოს. ის რაღაა, რომ იგივე
ისაია ეფიცება მინასას, რომ ეხლა
ქართველები და სომხები ერთმანეთის
სიყვარულით ერთმანეთს გულში უსხე-
დანო. რა სასწაულმა გარდაჰქმნა ასე

ანაზდეულად, ასე უცბად ხარბი, გაუმადლარი და შეუბრალებელი ქართველი ერი ასე ერთსულ და ერთხორც სომხებთან. ნუ თუ ქართველებმა ეგრე ერთს წუთს, ეგრე მალე მოიშალეს თვისი საძაგელი ხასიათი და სომხებმა ეგრე მალე დაიჯერეს, რომ ეს ხარბობა, გაუმადრობა, შეუბრალებლობა თან აღარ გაჰყვებათ ქართველებს!

ვარდაპეტი მინასა არც ერთ თავისს მოხსენებაში, რომელიც-კი წარუდგენია პეტრე დიდის მთავრობისათვის, ერთის სიტყვითაც არ ამბობს სამდურავს ქართველებზე. პირიქით, ერთს თავისს მოხსენებაში, სხვათა შორის, იწერება: „ტფილისილამ გვწერენო, რომ ვახტანგის დიდად მადლობელნი არიან, ჩვენ, სომხებს, დიდის სიყვარულითა და მოწყალებით გვეპყრობაო²¹⁾“. ვთქვათ, აქ პოლი-

²¹⁾ იხ. მინასას მოხსენება 1722 წ. დეკემბრის 9-სა.

ტიკურ საზრისის გამო დაუმალა მინასამ პეტრე პირველს ავ-კაცობა ქართველებისა, ქებას მაინც არ მოაქორებდა.

მართალია, ვარდაპეტი მინასა შორს იყო და შესაძლოა არა იცოდა-რა ქართველების ავ-კაცობისა, ეს არქიეპისკოპოზი სომხებისა მინას პერვაზიანი ხომ დამსწრე და თვალით მნახველი იყო, როცა ვახტანგი მიესია ლეკებს და გარეკა. ეს არქიეპისკოპოზი არამც თუ ემდურება რასმეს ქართველებსა, არამედ მადლობითაც კი იხსენიებს: „ღმერთმა ეხლა მწყემსად და პატრონად მოგვცაო ვახტანგი. ეს გვიხსნის და გვმფარველობს მტრებისაგან, ამან გაგვიღევნა მტერი, ერთად თავი მოუყარა სომხებს და თვითონ გვპატრონობს და გვიფთხილდებოა“. ²²⁾

²²⁾ იხ. წერილი მინას პერვაზიანისა 1722 წ. დეკემბრის 12-ს დღესა.

ეს არქიეპისკოპოზი სომხებისა ვახტანგთან ერთად იყო განჯაში და იქილამაც ისაია პატრიარქსავით თან გამოჰყვა ტფილისს. მაშასადამე, ეს ორნივე მამა-მთავარნი სომხებისა თვალთ მნახველნი მოწამენი არიან ყოველ იმისა, რასაც ქართველები მაშინ ჩაიდენდნენ. ერთი ამბობს, — ხარბმა, გაუმაძღარმა და შეუბრალებელმა ქართველებმა მთლად აიკლეს სომხობა, სარწმუნოებას ჩვენსას უკადრისად მოექცნენო, და მეორე-კი მადლობით იხსენიებს და ღვთის წყალობადა სთვლის, რომ ვახტანგ მეფე პატრონად და მწყემსად მოუვლინა სომხებს, დაახსნევინა იგინი მტრებისაგან, გვივლის და გვიფრთხილდებო. რა თქმა უნდა ყოველ ამ სიკეთეს ვახტანგი მიანიჭებდა სომხებს თავისის ერის შემწეობითა და შევლითა, თორემ მარტო ერთი კაცი რას იზამდა.

ბნი ეზოვი როგორ მოექცა ამ
ორს ერთი მეორის უარ-მყოფელს,
ერთი მეორის უმგზავსო მოწმობას?
აქ მართალი მეცნიერი ორში ერთს
იქმოდა: ან არც ერთს არ დაუჯე-
რებდა, თუ მეტის-მეტს სიფრთხილეს
წაელვებინებოდა, ან თუ ერთს იმოწ-
მებდა, მეორესაც ხმას ამოაღებინებ-
და. ბ-ნი ეზოვი-კი სწორედ ისე მო-
იქცა, როგორც არ უნდა მოქცეუ-
ლიყო. ქართველების მძაგებელი და
ავად-მხსენებელი ალაპარაკა და ქარ-
თველების მაღლიერი განგებ გააჩუ-
მა. რა ჰქვიათ ამისთანა საქციელს,
არ ვიცი, ეს-კი აშკარაა, რომ „გო-
გრა ვერ გახდება შირაზის შუშა,
რაც გინდ მაღლა თაროზე დასდო“
და დიპლომი მეცნიერებისა შუბლზე
მიაკრა.

ყველა, ყველა და უადგილო არ
იქნება ერთი ეს ვიკითხოთ: ვთქვათ,
ქართველები, ბ-ნ ეზოვის სასიხარუ-

ლოდ, ყოვლად საძაგელნი არიან, ხოლო, ქართველების საძაგლად ხსენება იქ რა შუაშია, საცა საუ'არია

О сношеніяхъ Петра Великаго съ Армянскимъ народомъ? ქართველების საძაგლობა აქ რა ხილია ამ „სношеніе“-სათვის? უამისოდ გზა თუ არ იყო? ჩვენი საძაგლობა აქ რად არის ჩაჩხირული? აქ რისთვის დასჭირებია ეს ბ-ნს ეზოვს? აშკარაა იმისთვის, რომ ვაი თუ მეორედ აღარ მელირსოს წერა და შემთხვევა როგორ დავკარგო, ერთი პანდური მაინც არ შევაწიო ჩვენს საყვარელს ძმებს—ქართველებსაო.

თუ მართლა ეს ასე არ არის, მაშ რა მიზეზით და ლოგიკით აიხსნება ერთი სხვა უცნაური გარემოებაც, რომ წიგნში, რომელსაც თვითონვე დაარქვა „Сношенія Петра Великаго съ Армянскимъ народомъ“, ბნი ეზოვი მეფე ერეკლესაც გადასწვ-

და და გრაფ ტოტლებენის ამ-
ბავსაც მოგვითხრობს. საიდამ სადაო?
სად პეტრე დიდი და სად ერეკლე
მეფე და ტოტლებენი? საქმე ის არის,
რომ ბ-ნმა ეზოვმა სანეკრე დაინახა
და სახტომი აღარ იკითხა და ისკუ-
პა თქვენი მოწონებული. ერთი ჰკი-
თხეთ, საიდამ და რისთვის ჩააკერო
ისტორიული ხანა ეკატერინე დიდისა
წიგნში, რომელმაც უნდა მოგვით-
ხროს პეტრე დიდისა და სომეხთა
ერის საურთიერაო-საქმენი? ეს ად-
ვილად გამოსაცნობია, თუ გავიხსე-
ნებთ ისევ იმ აღიას, რომლის დარ-
დიც ფლავია და სხვა არაფერი. ბ-ნ
ეზოვს ნიშანში ამოღებული ჰყავს
ქართველი და როგორ გაუძლოს გუ-
ლმა, რომ ლაფი არ დაასხას, თუ
შესაძლებელია. აქ შემთხვევისათვის
ტოტლებენი ძალიან საამური და სა-
სურველი კაცია ბ-ნ ეზოვისათვის
და თვით ერეკლეს ხსენებაც მიზეზს

მისცემს ეს სახელოვანი მეფეც უკადრისად შეგვქციოს.

ყველას მოეხსენება, რომ ეკატერინე დიდმა ომი დაუწყო ოსმალეთსა და ამის გამო ომში ჩასარევად მეფე ერეკლეს და იმერეთის მეფე სოლომონს დაჰპირდა, ოღონდ თქვენც მაინდამ მიესიენით ოსმალებსა და მეჯარსა და ფულს მოგაშველებთო. მეფეებმა სიხარულით გამოუცხადეს სურვილი და ეკატერინემ გამოჰგზავნა საქართველოში ოთხი ათასი კაცი და ფული და ყოველივე ეს ჩააბარა გრაფ ტოტლებენსა. ტოტლებენი მოვიდა ჯარით და ფულით და იმის მაგიერ, რომ იმპერატრიცის ბრძანებისამებრ ერთად ემოქმედნა ქართველებთან, ცალკე გაიწია იმ აზრით, რომ ოსმალებზე გამარჯვების სახელი მარტო თვითონ დაინარჩუნოს. გააბა მრავალ გვარი ქსელი ოინებისა, აურზაური დაუწყო ცალკე ერეკლეს.

ცალკე სოლომონს, ერთსაცა და მეორესაც უკადრისად ექცეოდა. უღალატა ერეკლეს და ასპინძის ომის წინა დღეს გამოექცა და მერე რომ თავი ემართლებინა, ბეჭდებას მიჰყო ხელი, თვით ერეკლე და მისი ქართველობა ძირიანად მოსთხარა იმპერატრიცას წინაშე.

რა კაცი იყო ეს ტოტლებენი, რა რიგად იქცეოდა, რა რიგ აწიოკებდა დიდსა და პატარასა, რა უკადრისად ეპყრობოდა მეფეებს, რა რიგად იტენდა ჯიბესა და თვით მისდა მინდობილს რუსის ჯარს უცმელ-უჭმელს ინახავდა, — ეს ყოველი ცხადია, თუ კაცი გასინჯავს იაზიკოვისა და ლვოვის ოფიციალურს წერილებს.²³⁾ რუსეთში მიწერილებს საქართველო-

²³⁾ იხ. აღ. ცაგარელი: „Грамоты и другіе ист. док. XVIII стол., относящіяся къ Грузіи.“, т. I, გვერდი 180, 247, 249 და სხვანი.

დამ. ყოველ ამის გამო, როგორც იქნა, ტოტლებენი აქედამ წაიყვანეს და მის მაგიერ დანიშნეს ღენერალი სუხოტინი. ამ სუხოტინმა ²⁴⁾ იმავე სახით წარუდგინა იმპერატრიცას ტოტლებენის საქციელი და მოქმედება. რა კაცი იყო ეს ტოტლებენი, იქი-დამაცა სჩანს, რომ იგი ავკაცობისა-და ავ-ზნეობისათვის გამოძევებული იყო გერმანიიდან, — თავისს სამშობლოდამ. იმპერატრიცა ელისა-ბედ პეტრეს ასულს როგორღაც შე-ავედრა თავი, რუსეთში განწესდა, ებოძა ღენერალ-მაიორობა და კორპუსის წინამძღოლობა. აქ მისის კორპუსის აფიცრებმა შეამჩნიეს რუსე-თის გაცემა და ღალატი, დაიჭირეს და წარუდგინეს მთავრობას.

მთავრობამ რუსეთისამ სამართალ-ში მისცა, იცნეს მოღალატედ და გამცემად და სიკვდილით დასჯა გა-

²⁴⁾ იქაუ: გვერდი 484.

ნუჩინეს. მერე სიკვდილით დასჯა აპატის და განაძევეს რუსეთიდან იმ მუქარით, რომ თუ ოდესმე რუსეთის სამფლობელოში გაჩნდება, ყველას ნება აქვს მოაკვდინოს. ამ სახით იგი განდევნილ იქმნა რუსეთიდან 1763 წ. მთელი ექვსი წელიწადი ეთრია ეგრე ტოტლებენი რუსეთს გარედ და ბოლოს ხელ-ახლად შეავედრა თავი იკატერინე დიდს. იმპერატრიცამ შეუნდო წინანდელი ცოდვა და ჩააბარა საქართველოში მიმავალი ჯარი. აი რა კაცთან შეემთხვა მაშინდელ საქართველოს საქმის დაჭერა.

ეს, რუსთა ოფიციალურ დოკუმენტებით, ყოვლად საძაგელი კაცი, ეს უსირცხვილო ადამიანი, მოქრთამე, მყვლეთავი, ორგული, ცრუ და მბეზლარი იმოწმა ბ-ნმა ეზოვმა, რომ ქართველების სახელი ხელ-ახლად ლათში ამოავლოს. აი ტოტლე-

ბენი რასა სწერს ქართველებზედაო, მოგვითხრობს ბ-ნი ეზოვი: „ქართველები გაიძვერანი და ფლიდნი არიან, ანგაარნი, ბიწიერნი, გაგებაც არა აქვთ, რა არის კეთილი... ქართველთაგან, მგონია, მოსალოდნელი არ არის არც ვაჟკაცობა, არც მორჩილება, რადგანაც თავისი დღენი მონაობაში გაუტარებიათ და სულ-მოკლენი შექმნილანო“. ბ-ნი ეზოვის მარტო ესა სდომებია, თორემ, აკი ვამბობთ, ჯერ ეს მოწმობა ტოტლებენისა რა ხელ-საყრელია იქ, საცა საუბარია პეტრე დიდსა და სომხების ერის ურთიერთობაზე, და მეორე, — რა სარწმუნო კაცი ეს ტოტლებენია, რომ გაუსინჯავად, მოუხიხრეკავად მისი მოწმობა დაუჯერებია. სხვა ყველა რიგიანი კაცი არამც თუ მოწმად არ იკადრებდა ამისთანა კაცს, ახლოც არ გაუვლიდა, რომ არა მომეცხოს-რაო. აშკარაა, ბ-ნი ეზოვი ამ შემთხვევაში უშიშარი და უწუნარი რაინდი ყოფილა.

ეს ხრამ შეგვამკო ტოტლებენის მოწმობით ბ-ნმა ეზოვმა, ახლა უყურეთ თავისით როგორ გვიხსენა ერეკლე მეფე და როგორ დაამდაბლა თვით საქართველოც, მეფე ერეკლეს დროინდელი. მოგეხსენებათ, რომ ერეკლე მეფეს პეტერბურგთან მოლაპარაკება ჰქონდა, რათა რუსეთს მიეღო საქართველო თვისდა მთავრობის ქვეშ. აი ამის გამო რეები გამოატყურინა ბ-ნმა ეზოვმა და აუწყა თავისს მკითხველებს: «ერეკლემ 1782 წელს ხელ-ახლად გაჰგზავნა უმაღლესს სახელზედ წერილი და ითხოვდა მიეღოთ საქართველო რუსეთის ტახტის უმაღლეს ხელმწიფებას ქვეშ. ერეკლე ითხოვდა, რომ მეფის

ხარისხი დამტკიცებინათ მისთვის და მისდა შთამომავლობისათვის, საქართველოში დაეტოვებინათ ხარისხი კათალიკოსობისა, როგორც სამღვდელოების უფროსისა, გამოეგზავნათ ოთხი ათასი კაცი ჯარი, რომელიც საჭიროა მტერთა მოგერებისათვის და ზოგიერთ გადამდგარ ადგილების უკან დასაბრუნებლად და, დასასრულ, ფულიც მოეშველებინათ მხედრობის შესანახად. ამ სახითაო, უმატებს თავისით ბ-ნი ეზოვი: „ერეკლე უთმობდა რუსეთის კარს მას, რაც უფლებით ეკუთვნოდა სპარსეთს და არა თვითონ, უთმობდა უმაღლეს ხელმწიფებას საქართველოზე, რომელიც *de facto* უღონობით ხელში ვეღარ შეემაგრებინა და ამის სანაცვლოდ ითხოვდა მეფის ხარისხს, რომელიც მას არა ჰქონია სპარსეთში(?)“ ²⁵⁾

²⁵⁾ აი სიტყვა-სიტყვით ნათქვამი ბ-ნი ეზოვისა: *такимъ образомъ, Ираклъ*

ყოველ ამას განმარტება არ უნდა. აქ მარტო შესანიშნავია წრეს-გადასული თვით-ნებობა კაცისა, რომელიც ხელში დაუჭერია ერთ რაღასაც უცნაურს გულთ-ნადებსა და არაქათს არ აძლევს გაინძრას. გამოდის, რომ მაშინდელი საქართველო რაღაც საბოქაულო ყოფილა სპარსეთისა და ერეკლე მეფე მისი ბოქაული და სხვა არა-რა. ერთი ჭკუისა და ლოდიკის ლარი გაუსინჯეთ ზემოხსენებულ ნათქვამს ბ-ნ ეზოვისას — რა უცნაურობა გამოდის. ჯერ ხომ ამბობს ერეკლე მეფე უთმობდა იმას,

предлагалъ Русскому двору то, что, по праву, принадлежало не ему, а Персїи, предлагалъ верховную власть надъ Грузїей, которую de facto не въ силахъ былъ удержать и за это просилъ царское достоинство, котораго не имѣлъ въ Персїи (?). см. „Сношенїя Петра Великаго съ Армянскимъ народомъ“. გვერდი ХСII.

რაც მას არ ეკუთვნოდა, ძერე ამ-
ბობს, უთმობდა იმას, რაც უღონო-
ბით ხელში ველარ შეემაგრებინაო.
სჩანს, ხელთა ჰქონია, თორემ რა
სათქმელია, ხელში ვერ შეიმაგრა ის,
რაც კაცს ხელთ არა აქვს. რა შე-
მაგრება უნდა იმას, რაც არ არის
და კაცს ხელში არ უჭირავს. აბა
ყოველივე ეს ერთმანეთს პირში წა-
უყენეთ და აშკარად დაინახავთ, რომ
ბ-ნი ეზოვი ერთით იმას ამტკიცებს,
რასაც მეორით უარ-ჰყოფს.

ან ამას დააკვირდით, რომ მეფე
ერეკლე, რომელიც თვითმპყრობელ
ხელმწიფედ შეიქმნა საქართველოსი,
რომელიც თვით სპარსეთს ძილს
უფროთხოვდა ერთს დროს, სასა-
ცილოდ აიგდო ბ-ნმა ეზოვმა, —
რუსეთს იმას უთმობდა, რაც არ ეკუ-
თვნოდაო და ვარდაპეტი მინასა-კი,
რომელიც რუსეთს ჰპირდებოდა და
უთმობდა განჯა-ყარაბაღს, თითქმის

ქება-დიდებით შემოსილია. ერეკლე მეფეს-კი არ ეკუთნოდა საქართველო და ვარდაპეტს მინასას-კი ჰკუთნებია განჯა-ყარაბაღი, საცა მაშინ სპარსეთის ხანები ჰბატონობდნენ და არა ვარდაპეტი მინასა. ქათამი წყალს დაღევს და ღმერთს შეჰხედავსო, ამაზეა ნათქვამი.

თუ მეფე ერეკლე იმას უთმობდა რუსეთს, რაც მას არ ეკუთვნოდა, მაშ მისს მემკვიდრეს და შვილს გიორგი მეფეს ხომ უფრო არ ეკუთნებოდა და როგორ მოხდა, რომ საქართველო რუსეთმა გიორგი მეფისაგან მიიბარა და ამ მეფეს ცალკე ტრაქტატით შეეკრა. ამ ამბავს მაინც უნდა შეეფერხებინა და საგონებელში ჩაეგდო ბ-ნი ეზოვი. თუ საქართველო საზეფო არ იყო, მისნი მპყრობელნი მეფეებად არ იწოდებოდნენ, მაშ რუსეთის სახელმწიფო ტიტულში რუსეთის იმპერატორები

რად იხსენებიახ საქართველოს მეფე-
ებად სხვათა შორის. სჩანს, სამეფოდ
ხსენება საქართველოსი და მისთა
მპყრობელთა მეფეებად წოდება მო-
გონილი ამბავი არ არის, სჩანს, სა-
ბუთია, რომ ეს საქართველოს მპყრო-
ბელთა ხარისხი რუსეთის სახელ-
მწიფო ტიტულშია შეტანილი.
ბ-ნი ეზოვი რომ ასე თავ-შეუ-
დებლად არ აპყლოდა თავისს გუ-
ლის-თქმას, არა გვკონია, ეს უეჭ-
ველი საბუთი რუსეთის სახელმწიფო
ტიტულისა ასე შეერყია წინდაუხე-
დავად. ცოტად რომ მაინც ჩაჰფიქ-
რებოდა თავისს ნათქვამს, შიშით
გული გაუსკდებოდა, — ეს რა უბე-
დურება გადამკიდა ჩემმა ენამაო.
ნურც ჩვენის სიტყვით გაიხეთქს
გულსა. რუსის კანონებში ბევრი
შესაწყნარებელი მიხეზია, რომლის
ძალითაც დიდი შეღავათი ეძლევა
ქკუა ატაცებულს დაენაშავეს.

ვთქვათ, ასეც იყო, რომ საქართველო არც სამეფოდ ყოფილა ოდესმე, არც მისთა მპყრობელთ ხარისხი მეფობისა არა ჰქონიათ, ვთქვათ არც ერეკლე მეფეს, არც გიორგის არ ეკუთნოდა საქართველო, მაშ ვინ ჩააბარა იგი რუსეთს? ბ-ნ ეზოვის რომ ჰკითხოთ, გამოდის, რომ იგი ჩაუბარებია თითქმის სომეხთა არქივისკოპოზს იოსებ არღუთინსკი-დოლოგორუკოვს. რა თქმა უნდა, ამას პირდაპირ არ ამბობს, მაგრამ აბა გადაიკითხეთ ბ-ნ ეზოვის წიგნი, თუ ეს ასე არ გენიშნოთ. მთელი სამი-ოთხი გვერდი ამ წიგნისა ²⁶⁾ ისე ოსტატურად შორილამ უვლის ამ ამბავს, ისე მოხერხებულად სტრიქონებს შუა მიძვრებ-მოძვრება ეს სასურველი აზრი ბ-ნ ეზოვისა, რომ

²⁶⁾ იხილ. „Сношенія Петра Великаго съ Армянскимъ народомъ“ გვ. ХСІІІ, ХСІV, ХСV და სხვანი.

ანაზდეულად შეგეფეთებათ და გამოგენასკვებათ თითქმის ის დასკვნა, რომ თუ ხსენებული არქიეპისკოპოზი არ ყოფილიყო, საქართველო არ მიეკედლებოდა რუსეთს.

ბ-ნი ეზოვი, სხვათა შორის, გვარწმუნებს ²⁷⁾, რომ არქიეპისკოპოზი იოსები დიდს მხნეობას იჩენდა: იგი აკავებდა ერეკლე მეფეს, რომელიც მზად იყო დამორჩილებოდა აღა-მაჰმად-ხანსაო და იმედს აძლევდა: რუსები მოგეშველებიანო, იბირებდა ხანებს ხელი შეუწყონ რუსის მხედრობასა, ფიცით არწმუნებდა, რომ რუსთაგან არავითარი წყენა არ გექნებათო და სხვანი და სხვანი. ერთის სიტყვით, რაც ყოფილა, არქიეპისკოპოზი იოსებ არლუთინსკი ყოფილა!

როცა საქართველოში იმპერატორ

²⁷⁾ იხ. ეზოვის წიგნ : „Сношенія Петра Великаго съ Армянскимъ народомъ“, გვ. CVI.

პავლე პირველის მანიფესტი გამოცხადდა რუსეთთან შეერთებისა, მაშინ იმპერატორმა მოინდომა ჯვრები და ორდენები, გრაფობის და ბარონობის ხარისხი მიენიჭებინა თავისს ახალ ქვეშევრდომთა წარჩინებულ კაცებისათვის და შეეკითხა კნორრინგს და კნორრინგი ლაზარევს. „ღერეალმა ლაზარევმაო, ამბობს ბ-ნი ეზოვი, როცა დაეკითხნენ, ვინ არიან ღირსნი ჯილდოსიო, ასეთი პასუხი მისცაო: „რაც შეეხება ჯვრებს, ჩემის აზრით, ყველაზე უფრო ღირსნი არიან თავადნი ეგნატე თუმანოვი, დარჩო ბებუთოვი და სოლომონ არლუთინსკი-დოლგოკორუკოვიო. მთლად აქაური აზნაურობა ბევრით წინ არ არიან ჩვენს ОДНОДВОРЦ-ებზეო და ვის უნდა ებოძოს გრაფობა და ბარონობაო? ამას ისიც უნდა დავუმატოო, რომ ზოგიერთს ოჯახში თუ ერთი ძმა ჩვენი მომხრეა, მეორე – მემამბო-

ხეაო... ძნელად გასარჩევია აქაური ბატონი შვილი უბრალო მუყეკა¹ აგანაო.»

კნორრინგმა და ლაზარევმა ჯილდოს ღირსად შვადმეტი კაცი წარადგინა, მათ შორის ქართველები: თ. სოლომან ავალიშვილი, სურამის მოურავი თ. ევგენი აბაშიძე, თ. გიორგი ამილახვარი, სარდალი თ. ივანე ორბელიანი, სარდალი თ. გიორგი ციციშვილი, სალთხუცესი და მარიამ დედოფლის ეშიკ-აბაში თ. ალექსანდრე მაყაშვილი, მდივანბეგი თ. ზაქარია ბარათაშვილი, მდივანი სულხან თუმანიშვილი, თ. შანშე ერისთავი, ეშიკ-აბაში ალექსანდრე ჭავჭავაძე, ნინოწმინდელი, მიტროპოლიტი მიხაილი, ბოდბელი, მიტროპოლიტი იოანნე, არქიმანდრიტი ექვთიმე. კიდევ ბევრნი არიან ღირსნი დაჯალდოებისა, უმატებს კნორრინგი²⁸), მაგრამ ყველაზე მეტი სამსა-

²⁸) იხ. АКТЫ Т. I. გვ. 417—418, № 562.

ხური და ერთგულება რუსეთისა ამით მიუძღვითო^ა.

ხომ ჰხედავთ, რა რიგად გვერდთ აუარა ბ-ნ ეზოვმა ამ ჯილდოსღირსთ ქართველებს და შვიდმეტე კაცი მარტო სამს კაცზედ ჩამოახდინა, ისიც მარტო სომხებზე და ისიც არ გამოეპარა, რომ ეთქვა: აქაური ბატონი-შვილები მუჟიკები არიანო. აი ეს გახლავთ სომეხთა მეცნიერობა. ხომ ასე საქებურად ექცევა ეს სომეხთა მეცნიერი ისტორიულ ამბებს, უფრო საქებურად ჰსაქმობს მაშინ, როცა თავისს ნათქვამს ამოწმებს ვითომდა ისტორიულ სიგელითა. ჩვენი ჟურნალი „მოამბე“ ამხელს ამ თვალთ-მაქცურს მოწმობას ამ რიგად: „სითამამე და აღვირახსნილობა ბ-ნ ეზოვისა იმდენად დიდია, რომ გვეუბნება, ეს ცნობები ამოვკრიბე აქტებიდამ და იხილე ესა და ეს ნომრებიო, სახელდობრ, 529,

530, 531 და 532. გადავშალეთ პირველი ტომი, ათჯერ წავიკითხეთ ეს ნომრები და ვერაფერი მიმგზავსებული ეზოვისა ვერა ვპოვეთ“...„საიღამ მოსჩმახა ეზოვმა, ამბობს მერე „მოამბე“, რომ მხოლოდ მარტო სამი სომეხი იცნეს ღირსად ჯილდოსი და ბატონი შვილები მუყიკებსა ჰგვანანო? ზღაპარს მაშინ გამოიცილობთ, როცა გაიხსენებთ ეზოვის დაფარულს აზრსა: საქაძთკელა საქაძთკელა-გი არ არას, ძკეღი სომეხეთაჲ. ეს მაცდური და წყეული სურვილი გზას უბნევს ბ-ნს ეზოვს და სისულელეს არაოშინებს მეცნიერების სახელით“²⁹).

რომელი ერთი მოგახსენოთ ამ ბ-ნ ეზოვის მეცნიერულ ოინებისა, სად როგორ იკეთებს თავისს განგებ

²⁹) იხ. „მოამბე“ 1899 წ. № 1, გვ. 58 და 59. ზემოდ ნაჩვენები კურსივი „მოამბისა“.

შეახზულს საქმესა. რაცა ვთქვით, ისიც საკმაოა დავინახოთ—რა ერთის ზომის, ერთის თვისების ლარი გააქვთ, როგორ გვეპყრობიან, როგორის დაჟინებით, სისტემატიურად გვოხრიან ქართველებს ქვეყნის თვალში იგი ერთგვარი გუნდი სომხებისა და მათ მიერ მოვლინებულნი სომეხთა მეცნიერნი, ფილოსოფოსნი, დეოლოგურები, გიაცინტები და პროფესორები. რაებს არა სჩადიან, რა უკადრისს და სათაკილო ფარხმალსა ჰკიდებენ ხელს, რომ თავიანთის თავის საქებ-სადიდებლად საყვირი აყვირონ, ჩვენი ხსენება და სახელი ლაფში ამოსვარონ და თვითონ სომხებს ჩვენი თავი შეაძულონ, შეაზიზლონ. თვითონვე კი იძახიან, სირცხვილია მეცხრამეტე საუკუნეში, ამ განათლებულ დროს, ერთმა ერის მოსაძულებელი, გადასამტერებელი რამა სთქვასო და ამ მი-

ზეწით ერთი ერი მეორეს მიუსიოსო, და სხვა ამისთანა სიტყვები, რომელიც ვარაყიან ნაჭუჭსა ჰგავს, გული-კი ჭიანი აქვს.

გამოდის, რომ ჩვენი ავად-მხსენებელნი, ზედ-მომსევენი ეგენი ყოფილან თვითონ და ჩვენ კი ან ხმას არ ვიღებთ, ან მარტო ზედ-მოსევას ვიგერიებთ, ციხეში მათ მიერ შემწყვდეულნი. გამოდის, რომ ზედ-მისევა, თავ-დასხმა-კი არათფერიაო და მოგერება, ფარის მიგებება-კი ცოდვა არისო. ამისთანა ფილოსოფიით ატყუონ წინდაუხედავი ბაღღები, ჰკვათა მყოფელს კაცს-კი პირში კაპს ვერ ამოსდებენ, ვერ გააკმენდინებენ ხმას იმ უუწმინდაესს გრძობას ადამიანისას, რომელსაც ეძახიან გრძობას საკუთარის ღირსებ-სას. ადამიანის უუძვირფასესი საუნჯე მისი ვინაობაა და ნურავის ნუ უკვირს, თუ ამ ვინაობის შემა-

გინებელს, შემბლალველს ყოველი პატიოსანი კაცი სამართლიანის გულის წყრომით ზედ-აეგება. განათლება პატიოსანს კაცს „სილბოს აძლევს ნაქსოვისას“, როცა სხვას უნდა „გული მისცეს გულისათვის“ ზე საშველად ხელი მიაწოდოს და „სიმტკიცეს ნაჭედისას“, როცა თავისს საკუთარს ვინაობას აპატრონობს. იქ „სილბო“ ღირსებაა, აქ-კი ლაჩრობა, იქ „სიმტკიცე ნაჭედისა“ გულ-ქვაობაა, აქ-კი ღირსება.

ესეც-კი სათქმელია: ქვიყანაზე რომ ბაჟი ედოს თავისის თავის ქებასა და სხვის ძაგებას, რამდენი სომეხთა მეცნიერი დამუნჯდებოდა სომეხთა სასახელოდ და ჩვენდა სამშვიდობოდ. ვაი, რომ ესე არ არის! ვაი, რომ ერთიკა და მეორეც უხარჯოა, მუქთია!

VIII

სომეხთა მწიგნობარ - მეცნიერნი რომ ასე იქცევიან და ოინბაზობენ, — ადვილად გამოსაცნობია რადა და რისთვის. ხოლო გვიკვირს, რომ ამ რიგადვე ეპყრობიან ისტორიულს საბუთებს რუსის ზოგიერთი მწერლებიცა. იმის დასამტკიცებლად, რომ სომეხნი სულითაცა ჭ ხორციითაც მედგარნი, გულ-გაუტეხელნი, ხელ-შესაწყობნი არიან და მერმისი მათი საკუთნოა, ისტორიული საბუთები მოჰყავთ და ამით არწმუნებენ ქვეყანას, რომ ეს ასე ყოფილა, არის და იქნება კიდევცაო. სომეხებმა ყოველივე ეს სიკეთე თვისი ისტორიით დაამტკიცეს და ძალიან ვცდებით, რომ ამ ნიჭიერ, გამრჯელ, სულითა

და ხორცილთ ღონიერს ერს ხელს არ
ვაშველებთ, გზას არ ვუხსნით და
ვაბრკოლებთო.

რა თქმა უნდა, ერს რომ გზა შე-
უკრან წარმატებისა, — რაც გინდ პა-
ტარა ერი იყოს — არავისათვის არც
მოსაწონია, არც გამოსაყენებელი.
არ არის ქვეყანაზე იმისთანა ერი,
რომელიც თუ ცოტაოდნად მაინც
გონებად-მოსულია, ცოტაოდენი ის-
ტორია ჰქონია და კულტურაში ცო-
ტაოდნად ფეხი მოუკიდებია, რითიმე
გამოსადეგი არ იყოს სახელმწიფოში,
რაც გინდ დიდი სახელმწიფო იყოს
და მორჭმული თვისის სულიერ და
ხორციელ ძალ-ღონითა. „რაც უკვე
დარგულია და ჰხარობს, ფეხით ნუ-
ღარა დასთრგუნავ, ეცადე გაიზარ-
დოსო“, ნათქვამია. ნიჭი, სიკეთე
ცალკე აღამიანისა, თუ მთელის
ერისა ისეთი რამ არის, რომ, რაც
გინდ ნამეტანი იყოს ვისთვისმე, მე-

ტი ბარგი არ არის, თუ საკუთარს სხვისაც ზედ-წაემატება. ამიტომაც დიდი ცოდვაა ადამიანს, თუნდ ცალკე პატარა ერს ნიჭი შეუკრა, შეუბოჭო, სიკეთის ღონე შეუხუთო. არა ნაკლები ცოდვაა ერთის ღვაწლი, თუ კია სადმე, მეორეს მიაკერო და მართლად ღვაწლ-დამდები ჩრდილში მიაყენო და სხვისით სხვა გამოამზეო საქებ სადიდებლად. თუ თავმოსაწონებელია სადმე, ყველამ თავისით უნდა მოიწონოს თავი, ყველას თავისი უნდა ეკუთვნოს.

ჩვენდა სამწუხაროდ, ასე არ იქცევა ბ-ნი ვლად. გოლმსტრემი, რომელმაც ამ ახლო ხანში დაჰბეჭდა „Петербургскія Вѣдомости“ - ებში თავისი წერილი ამ სათაურით: „И Камни вопіють!“ ³⁰⁾ მართალია, ეს გაზეთი ერთი იმისთანა გაზეთია რუსეთში, რომელიც ესარჩლება ყოველ

³⁰⁾ იხ. Петер. Вѣд. 1899 წ. № 33.

დაჩაგრულ ერსა და ამისთანა მართ-
ლა პატოხსურს მიმართულებას გა-
ზეთისას არ შეიძლება სრულის სია-
მოვნებით არ მიეგებოს ყოველი
ჭკვათა-მყოფელი და გულთა-მყოფე-
ლი კაცი, რა თესლისაც გინდ იყოს.
იგი დაუცხრომელად ჰღაღადებს თა-
ვისს სასახელოდ და ჩაგრულთა საოხად,
რომ სიმტკიცე სახელმწიფოსი, რაც
გინდ დიდი და ძლიერი იყოს,
უნდა ემყარებოდეს ერთ-სულობა-
ზე და არა ერთ-სახობაზე, ერთ-ფე-
რობაზე. ამიტომაც მარტო სიყვარუ-
ლი და ტკბილად მოქცევაა იგი ქვით
კირი, იგი დულაბი, რომლითაც ჰშენ-
დება და მყარდება ციხე-სიმაგრე ერ-
თობისა სახელმწიფოშია. ყველას,
მცირეა, თუ დიდი, თავისუფალი
გზა უნდა ჰქონდესო იმ ნიჭით, იმ
უნარით, იმ მადლით ემსახუროს სა-
ხელმწიფოს, რაც ღმერთს უმოწყა-
ლებია როგორც დიდისა, ისეც პა-

ტარისათვისაო. არავინ არი'ა ქვეყანაზე იმისთანა, რომ რაიმე კეთილი, სახელმწიფო-სათვის გამოსაყენი ნიჭი და უნარი არა სჭირდესო, ოლონდკი ნუ შეჭხუთავთ, გზა მიეცით ყველას თავი იჩინოს თავისებურად, თავისის ღირსებისა და სიკეთისამებრო.

სწორედ ამასვე გვიქადაგებს თვით ბ-ნი გოლმსტრემიცა თავისის წერილის დასაწყისში და ვინ იქნება ისეთი უბირი, ბრიყვი და გულ-წამბდარი, რომ სიყვარულითა და სიხარულით ხელი არ მიაშველოს ამის მთქმელსა და თქმული მისი არ ჩაიჭდიოს გულში, ვითარცა აღსავესენი მარჯლითა და კაცთ-მოყვარებითა.

დიდი ხანიაო, ამბობს ბ-ნი გოლმსტრემი, — ჩვენნი წინ - მხედველნი და შორს გამჭვრეტნი კაცნი ჰკითხულობენ, — ეს ასე შორს რომ მივდივართ აღმოსავლეთ აზიაში, რა მიგვაქვს თანაო. პასუხი ამისი დიდად

საიმედო და სანუგეშო არ არისო. ნივთიერ ცხოვრებისათვის, ესე იგი, ის, რაც გარედა კულტურის მანიშნებელია, ჩვენ თვითონაც ბევრი არა გვაქვს-რაო და ამისთანაებში დღესაც ერთმანეთს ვერ მოვრიგებივართო, ერთმანეთში ვერ გავსულ-გაძმოსულვართ და ვერა გაგვირჩევია რაო. ხოლო ნამეტანობას სულიერის ღონისას უნდა ვმადლობდეთ, რომ რუსეთის ერი ბევრს განსაცდელს მთლად და უვნებლად გადარჩაო. ესე იყო-ვო, სხვათა შორის, პეტრე დიდის დროსა, როცა ეს მედგარი გენიოსი არ შეუშინდა ძირითადის ცვლილებით დაუძღურებას ერისას, მისის ეროვნულ ძალ-ღონის დაშრეტასაო. მაშინ რუსეთის ქვეყანა ჯერ ხელუხლებელი ქვეყანა იყო, ესე იგი, მძინარე ლომიო.

ეხლა სულ სხვააო. დრონი იცვალნენ, სულიერ ძალ-ღონეს ერი-

სას გაფთხილება, დაზოგვა უნდაო. რაც უფრო ფეხ-მაგრობს რუსეთში გონებითად, სულიერად და ხორციელად, იმას უნდა ვმატოთ და ის ვამრავლოთ, იმიტომ რომ, — თუმცა ძნელია გამოვტყდეთ, — მაგრამ იგი ზნეობური ღონენი, რომლითაც ჩვენ გავდივართ შორეულ აღმოსავლეთში, ძალიან დიდი საგზალი არ არისო...

...ისე უმართლოდ და ცილის წამებით არა ერს არ მოჰქცევიათ, როგორც სომხებსაო. რომ ჭეშმარიტი ნათელი მოეფინოს სომხების საქმეს, უნდა ძველის-ძველს დროს გავუსწოროთ თვალი, იმ დროს, რომელიც გამოძიებულია სწავლულთაგან, არხეოლოგთაგან, მოგზაურთაგან, რომელთაც ჯერ არ შეჰყრიათ „პოლიტიკური სიბრძნე“ და მით არ წაუხდენიათ თვალთა-ხედვა მეცნიერებისაო. ქვანიც-კი ჰღალადებენო, ჰბანებს გაფიცებული ბ-ნი გოლმსტრემი,

ქვანიც-კი, რომელნიც გაფანტულნი არიან არარატის მალლობებში, ვანის ტბის გარეშემო, ურმიის ახლო, არზრუმთან და ერევნისა და ყარსის ადგილებშიო. ქვანი ხომ არა სტყუიან არასოდესაო!..

მართალია, ქვანი არა სტყუიან, მაგრამ, კიდევ ვიტყვით, კარგს მთქმელს კაი გამგონიც უნდა. ქვევითა ვნახავთ, რომ ქვებს კარგი გამგონი არ შეხვედრიათ.

ცეცხლის ასოებით მოგვითხრობენო, ამბობს იგივე ცეცხლ-მოკიდებული გოლმსტრემი: ზედ-წარწერანი კლდეებისა ამბებს ძველის-ძველს, ასსურ-ბაბილონის დროებისასაო. ჩვენმა ასსიროლოგ-არქეოლოგმა ბ-ნმა ნიკოლსკიმ, რომელსაც ეს ადგილები დაუვლია 1893 წ., დიდი ამბები აღმოაჩინაო. ლურსმული წარწერანი, იმ ადგილებში ნაპოვნი, რაღაც განსაკუთრებულ ენას ეკუთვნიან და

გვაუწყებენო, რომ ტიგრისა და ეფრატის სათავეში, ვანისა, ურმიის და გოგჩის ტბების ახლო-მახლო ერთი რიცხვ-მრავალი ერი ყოფილა. ასსირიის ნაშთთა სიტყვით, რომელნიც ეკუთვნიან მეთე და მეცხრე საუკუნეს ქრისტეს წინად, იმ ერს რქმევიაო „ნაირი“. მერე მეცხრე საუკუნის მეორე ნახევარში, როცა მთელს ამ ერს ერთი სახელმწიფო შეუდგენია, ქვეყანა ეს ურარტად არის ხსენებული, აქედამ არის წარმომდგარი ებრაული სახელ-წოდება „არარატიო“. ეს ერთი და იგივე სახელიაო.

შუა-გული ამ ურარტთა სახელმწიფოსი ჯერ ერევნის დაბლობებში ყოფილა და მერე მტრის უფრო უკედ მოსაგერებლად სამხრეთისაკენ დაუწევიათ, ვანის ტბის აღმოსავლეთითაო. ურარატთა მეფეების ქვეყანა თუმცა კულტურის მხრით ასსურულთა ზედ-გავლენის ქვეშ ყოფილაო,

მაგრამ არა ერთხელ ურარტელნი ძლევა-მოხილობით შესცილებიან ასსურელთა სამსოფლიოდ ხელმწიფობასაო. ასსურელთა მეფის თიგლათ-პილასარის III დროს, მერვე საუკუნის პირველ ნახევარშიო, გამარჯვება ურარტელების მხრივ იყო. მთელი ჩრდილო და ნაწილი დასავლეთისა ურარტელებმა წაართვეს ასსურელებსაო. სასწორმა ბრძოლისამ ტოკვა დაიწყო და მოხალოდნელი იყო ურარტელებს დაეპყრათ მთელი მაშინდელი ქვეყნიერება და სამსოფლიო ისტორიისათვის სხვა მიმართულება მიეცათო, ხოლო მერე როცა ასსურეთში სხვა მეფე დამჯდარა, ხელ-ახლად გაძლიერებულან ასსურელნი და მტრები დაუმარცხებიათ. ურარტის მეფეს ურსას მთელი ჩრდილო-დასავლეთი ფეხზე წამოუყენებია და მისევია ასსურელთაო, მაგრამ დამარცხებულანო.

გარდა ყოველ ამისა ბ-ნი ნიკოლსკი მოგვითხრობსო, რომ ზედ-წარწერანი გვეუბნებიან რა კულტურა ჰქონიათ ურარტელებს, რა ქალაქები, სრა-სასახლეები, არხები და სხვა ამისთანა. ეს ზედ-წარწერანი ზოგი ასსურელთა მეფეების ბრძანებით არის ნაწერნი, ზოგი ურარტელთა, იმისდა მიხედვით, ვინ იმარჯვებდა ომშიაო. ეს წარწერანი ძველად-ძველის დროისანი გვაუწყებენო ორის მოძღვრების ბრძოლასაო, ერთი მოძღვრება მხეცურია და მეორე უფრო კაცებურიო. პირველი ეკუთვნით ასსურელთ და მეორე ურარტელთაო. ურარტელებმაო, ამბობს მერე იგივე ავტორი, დიდი სამსახური გაუწიეს მთელს მაშინდელს მსოფლიო ცივილიზაციას და აქედამ მთელს ქვეყანასაო. ჯერ იმითი, რომ ჩრდილოეთიდან მიწოლილი ურარტი ძალიან აბრკოლებდა ასსურელთ, —

შხეცურის მოძღვრების ერს — და საკმაო მოცალეობას არ აძლევდა მისეოდნენ სირიას, პალესტინას და ეგვიპტეს და ერთობ მთელს სამხრეთს დასავლეთსაო. მეორე დიდი ღვაწლი ქვეყნიერობის წინაშე ურარტისა ის არისო, რომ ერთის ძხრით სკვირებს და სხვას ჩრდილოეთის ბარბაროსებს გულ-და-გულ წინ ედგნენ და კავკასიის მთებს აქედ არ უშვებდნენ და ამით სამხრეთ-დასავლეთის ცივილიზაციას არ ათელოვინებოდნენო და მეორეს ძხრით, — გზაში ედგნენ და ფეხს წინ არ ადგმევინებდნენ ეულს ხალხს სამხრეთის მინდვრებისას, საი დამაც გამოვიდა სისხლის მღვრელი რჯული — ისლამიო.

გამოდის, რომ, ბ-ნ გოლმსტრემის სიტყვით, ურარტელნი ჯერ კიდევ ძველის-ძველად დაწინაურებული ერი ყოფილა მაშინდელ კვალობაზე, ერი რიცხვ-მრავალი, ძლიერი, კაცთ-მოყვა-

რულ მოძღვრებისა, ერი მედგარი, გულ-მტკიცე, გულ-მაგარი და თითქმის თავ-დადებული მოჭირნახულე და მეომარი მთელის მსოფლიოსათვის, მერე იმისთანა მებრძოლი, რომ კინალამ მთელს სამსოფლიო ისტორიას სხვა მიმართულება მისცაო. მოდით და თუ ეხლა ამისთანა ღვაწლ-მოსილ ერის ნატამალი სადმეა, გულში ნუ ჩაიკრავთ, ხელს ნუ მიაწვდით, ფეხზე ნუ დააყენებთ და გზას ნუ გაუხსნით ქვეყნისა და კაცობრიობის სადღეგრძელოდ და საბედნიეროდ. მართალია ბ-ნი გოლმსტრემი: დიდი უმადურობა და უსამართლობა იქნება ეხლანდელ კაცობრიობისაგან, რომ ასე არ მოექცეს ურარტის ნატამალ ერსა, თუ დღეს იგი სადმეა. ბატონი გოლმსტრემი გვეფიცება, რომ ურარტის ნატამალი ერი დღესაც არისო, მაგრამ ქვეყანა უსამართლოდ და

უმაღურად ექცევაო. ცოდვას ამისთანა ჭირში გაუჭებელი, გონებით, ზნეობით, სუფიერად ზ ხორციელად ღონიერი, გულ-მტკიცე და გულ-მაგარიერი ფეხზე არ წამოვაყენოთ და ჩვენის კულტურის დროში ხელთ არ მ-ვცეთ მთელის აზიის გასანათებლად და გასაბედნიერებლად.

ზომ ასეთი საქებური და სასურველი ერი ყოფილა მოსახლე-მკვდრი უწინდელ ურარტისა. ეხლო ვიკითხოთ: ვის ვას და რისთვის იხარჯება ასე უხვად, ვის ამკობს, ვის აქებადიდებს ურარტელების სიკეთისა და ღვაწლის ხსენებითა? სომხებს, რომელნიც ვითომ ურარტელები არიან მოდგმით და იმათი შთამომავალიონ და რადგანაც, ქართულის ანდაზისამებრ, მამა ნახე, დედა ნახე, შვილი ისე გამოიხეო, ბ-ნ გოლმსტრემსაც აუღია და ამბობს, — რადგანაც ურარტელნი ასეთი სახელოვანნი ყო-

ფილან, ასეთი ღვაწლ-მოსილნი მთუ-
ლის კაცობრიობის წინაშე, ასეთი
მხნენი, ხასიათ-მაგარნი და მედგარნი,
და რადგანაც ეხლანდელი სომხები
მათი სისხლ-ხორცია, მათის მოდ-მი-
საა, აშკარა ყოველივე სიკეთე ურა-
რტელებისა მოასწავებს სომხების ღი-
რსებას, კუთვნილებას, ისტორიულად
დასაბუთებულსაო. ამ სახით სომხებ-
მა ისტორიულად დაამტკიცეს თვისი
სულიერი და ხორციელი გაუტეხ-
ლობა, მედგარობა, სიმაგრე ხასია-
თისა და რადგანაც ესეა, ხელი
უნდა შეეწყოს, გზა გაეხსნას ამისთანა
სულითა და ხორციით ძალოვანს ერსა,
რომელმაც ასე სახელოვანად თავი
იჩინა ჯერ კიდევ უხსოვარ დროსაო
და რომელიც კაცთ-მოყვარეობდა
ჯერ მაშინ, როცა სხვანი მგელ-კაცო-
ბდნენო.

ვერ წარმოიდგენთ, რა სასაცილო
ამბავი გამოდის იმ პიტალო უმეც-

რებისაგან, რომელსაც ასე სასაცილოდ გაუხურებია და გაუფიცებია ამ საქმეში უმეცარი ბ-ნი გოლმსტრემი. ბ-ნთ ეზოვებს და მისის ამქრის მეცნიერებს რომ სცოდნოდათ ურარტელების სახელ ქვეშ რომელი ერია ცნობილი ევროპიის სახელ გათქმულთა სწავლულთა და მეცნიერთაგან, ხელს მოსჭრიდნენ ბ-ნ გოლმსტრემს და ურარტელებს-კი ასეთის ქებით არ შეამკობინებდნენ.

თურმე ნუ იტყვით, ურარტელნი ქართველები ყოფილან და ბ-ნი გოლმსტრემი აქ იმ გულ-უბრყვილო დათვის მაგიერობასა ჰთამაშობს, რომელმაც აქაო-და შუბლზე ბუზი აზის და აწუხებს ჩემს მეგობარსაო, აილო და შუბლში უშველებელი ლოდი დააზილა ბუზის ასაფრენად. სწორედ ასეთი ამბავი დაჰმართა ბ-ნმა გოლმსტრემმა იმ ერთ გვარ

სომეხთა გუნდსა, რომელთა მრწამსიც სხვის მიერ გამომცხვარის პურის დაჩემებაა, რაკი გემრიელია, თითქო თავისი არა აბადიათ-რაო. ესეთი მეხი არავის დაუცია ამ გუნდისათვის თავში, თუმცა-კი მარტო სომხის გაბერა უნდოდა ქებით და დიდებითა. ტყუილად დაიხარჯა ძვირფასი ტყვია-წამალი. ბ-ნმა გოლმსტრემმა გულში ტყვია ჰკრა სომეხთა გუნდსა, თუმცა მარტოვარდის კონის სროლა კი უნდოდა. ძნელია უვიცობა, ანუ განგებ შეკეთებული, განგებ გაფიცხებული, განგებ ყალბზე შემდგარი ხელთ-ქმნილი და არა გულთ-ქმნილი თავ-გამოდება.

დიახ, ბატონებო, ურარტელნი ქართველთა წინაპარნი ყოფილან, ქართველთა სისხლ-ხორცი ერი ყოფილა სამწუხაროდ, თუ ბ-ნ გოლმსტრემისა არა, იმ სომეხთა გუნდისა, რომელიც საცა-კი სხვის კარგს რაო

სმეს დაინახავს, მსუნაგსავით მაშინვე ხელს სტაცებს, ჩემიაო, თითქო თავისი საკუთარი სიკეთე და ღირსება არ გააჩნია, თითქო თუ სხვისა არ ჩაიცვა, არ დაიხურა, თვითონ ტიტველ-შიშველიაო. მართლადა, არც ესეთნი არიან სომხები, რომ თავისი არა ჰქონდეთ-რა თავ-მოსაწონებელი.

ჩვენ უსაბუთოდ არ ვამბობთ ურარტელების ქართველობას. ამის დასამტკიცებლად სწორედ იმ ქვებს ავალაპარაკებთ, რომელთა ღალადებას ასეთი გოდება და ცრემლთა ღვრა მოართვევინა სომხებისათვის ბ-ნს გოლმსტრემსა და ვითომ საშინელის გულმტკივნეულობით დაძახა: „И Камни вопіють! Камни не лгутъ“!

ჩვენ თავისს ადგილას დავუმტკიცებთ ბ-ნ გოლმსტრემს, რომ არამც თუ მკვდრებს ქვებს, ცოცხალ კაც-

საც-კი უბედავს და მისის პატიოსანის სახელით მართალს არ გველაპარაკება, ასე შეაქცია მან ბ-ნი ნიკოლსკი, რომელიც იქნება სხვას ყველაფერს ამბობდეს, ხოლო იმას-კი არა, რასაც იმისის სახელით ბ-ნი გოლმსტრემი გვეუბნება, რასაც მის მაგიერად გვეფიცება და რაც სიზმარში მართო სომეხთა მეცნიერთ დღემუდამ ელანდებათ.

გვიკვირს, რომ ამ პატივცემულ რუსთა ასსირიოლოგ-არქეოლოგს ასე უკადრისად მოეპყრო რუსისავე მწერალი და მისი ფრთხილი, ჭკუადამჯდარი საზრისი ამ საგანზე განგებ, თუ უვიცობით გადაასხვაფერა, გადააკეთა, რომ მისის პატივცემულ სახელით ტყუილი მართალად გაუსაღოს ერთ გვარ სომეხთა გუნდსა. აშკარაა, ბ-ნი გოლმსტრემი აქ რაღაც უცნაურ მახეში გაბმულა, ტყუილებით გატენილი გუდა ზურგთ

აუკიდნიათ და თვით პატივცემული
„Петербургскія Вѣдомости“ შეუ-
ცდენიათ და თავიანთ სიყალბის მო-
ნაწილედ გაუხდიათ. წინადაცა
ვთქვით,—ეს გაზეთი თავისდა სასა-
ხელოდ ჩაგრულთა მოსარჩლეა, მი-
სი გონება ერთმანეთის შეუწყნარე-
ბლობის ვიწრო ფარგალში არ ჰტრი-
ალებს, იგი ყველას, დიდია, თუ პა-
ტარა, თავისას აკუთვნებს და ამის-
თანა მართლა კაცთ-მოყვარული, მა-
რთლა ჰუმანური ღვაწლი მისი ვა-
ლად სდებს ყოველს რიგიანს კაცს
იმისთანა რამ არ მიაწოდოს დასა-
ბეჭდად, რაც ტყუილია, რაც მოტ-
ყუებაა... იმას აღარ ვიტყვით, რომ
ერთობ მწერლობა იმისთანა საქმეა,
საცა ტყუილსა და ჭორს ადგილი
არ უნდა ჰქონდეს. კიდევ მეტს ვი-
ტყვით: იმისთანა წმინდა საქმეში,
როგორც ბეჭდვური სიტყვაა, ტყუ-
ილებით და ჭორებით ბურთის გა-

ტანა ყველა უკადრისობაზე უსაძაგ-
ლესია. „ვისაც ყურნი ესხნენ სმე-
ნად, ისმინონ“!

ჩვენ ძალიან ვწუხვართ, რომ ეს
პატიოსანი გაზეთიც არ დაუნდვიათ,
მოუტყუებიათ იმ ქკვიანურ ანგარი-
შით, რომ თუ ეშმაკობა გაგვივიდა,
ხომ რა კარგი, თუ არა-და, თავშიმც
ქვა უხლია გაზეთს, თუ ტყუილში
დაიჭერენო. არც ბ-ნ გოლმსტრემო-
სათვის აიტკიებენ ძალიან თავსა.
იმათ რა ენაღვლებათ, ოღონდ სხვი-
სის ხელით ნარი ჰგლიჯონ, თუ შე-
საძლოა. მაშ რის სომეხთა მეცნიე-
რნი-ლა იქნებიან, რომ სხვა დაჰზო-
გონ, სხვის სახელს გაუფრთხილდ-
ნენ? ეს დავთარში იმათ არ უწე-
რიათ.

„И Камни вопіють!.. Камни не
 лгутъ!.. იძახის გულ-გაფიცვებით
 ბ-ნი გოლმსტრემი. რა საბუკ-ნაღარო
 სიტყვებია, რა მაღალ-ფარდებშია
 ადამიანის გრძნობის სიმთა ჟღერა,
 რომ ცეცხლ-მოსაკიდებელ აზრს ამ
 სიტყვებისას გულიც სავსე ჰქონდეს
 მართალითა და გამოფიტვულს, ჭიანს
 ნაჭუჭს არ მოასწავებდეს. ასეა თუ
 ისე, ბ-ნი გოლმსტრემი, ვითომდა
 მართლა გამწვავებული და გულ-ალ-
 ტყინებული სიმართლისათვის, გულ-
 ში ხელს იცემს და გვეფიცება, რომ
 დეაწლ - მოსილნი ქვეყნის წინაშე
 ურარტენი, ძველს ძველადვე ღი-
 რსებით და სიკეთით სავსენი, სომ-
 ხები არიან და, მაშასადამე, ძველის-
 ძველი ისტორიული საბუთი გვეუბ-

ხება, რა დიდის ძალ ღობის სული-
ერად, თუ ხორციელად წარმომად-
გენელია დღევანდელი სომეხი, ვი-
თარცა სისხლ-ხორცი სახელოვან
ურარტელისა. ამ ურარტელების სო-
მხობას ჰღალადებენ ქვეები და ქვეები
ხომ ტყუილს არ იტყვიანო. ვნახოთ,
მართლა ესეა, როგორც ამ შემთხვე-
ვაში მოზმანებია ბნს გოლმსტრემს,
თუ არა.

ჭრანსუა ლენორმანი, რომელიც
წინადაც ვახსენეთ და რომელიც დი-
დად გამოჩენილი და ყველასაგან
ცნობილი სწავლულია და მკოდნე
ძველად-ძველის ისტორიისა, დიდად
სახელმოპოვებული მკვლევარია იმ
გვარს საბუთებისა, რომელსაც წარ-
მოადგენენ ლურსმულნი წარწერანი,
ნამეტნავად ასსურულ-ბაბილონურნი,
საცა-კი აღმოჩენილან. სწორედ იგი
ლურსმულნი წარწერანი, ქვებზედ
რომელთაც ბ-ნი გოლმსტრემი აღა-

ლადებს სომხებისათვის, განსაკუთრებით გამოძიებულია ამ სახელოვან ლენორმანისაგან.

სწორედ ეს ლენორმანი ამტკიცებს, რომ არმენია გეოგრაფიული სახელწოდებაა (ტერმინია) და არა ეთნოგრაფიული და ეს სახელი პირველად იხსენება ახამენიდების დროს, სახელ ლობრ, მეშვიდე საუკუნის დასასრულ ქრისტეს წინად. ჯერ სომხების, ესე იგი, ჰაიკების ჰაჰანებაც არ იყო იმ ადგილებში, რომელთაც კრებულს ასსურული და ადგილისავე ლურსმული წარწერანი სახელს სდებენ „ნაირი“ და ბოლოს „ურარტს“ და ერს, იქ მკვიდრებულს, „ურარტელებს“ ეძახიანო. ჰაიკები, ჰაოსიანები (სომხები) მეექვსე საუკუნის ქრისტეს წინად შემოვიდნენ „ურარტს“ და ლურსმულნი წარწერანი-კი, რომელნიც ურარტელების ამბავს მოგვითხრობენ, ეკუთვნიან უფრო წი-

ნანდელს საუკუნოებს. სულ უკანას-
კნელი წარწერა ეკუთვნის მეცხრე
საუკუნეს ქრისტეს წინადა³⁰⁾.

აშკარაა, ქრისტეს წინადა მეცხრე
საუკუნეზე ადრე ამოქრილი ლურს-
მული წარწერა ვერ მოგვითხრობდა
იმ ერის' ამბავს, რომელიც გამოჩნ-
და მერე თითქმის სამს საუკუნეს
შემდეგ. ქვანი ჰლაღადებენ განა,
სომეხთა მეცნიერნო! ღაღადით
კი ჰლაღადებენ, მაგრამ „სასმენთა
კარნი მათთვის გუხობიათ“.

თუნდ ეს მეცხრე საუკუნეც არ იყოს,
როცა ქვებმა თავისს გულზე დაიწერეს
თვისნი მიუდგომელნი და უტყუარნი
ღაღადნი და როცა სომეხები არც-კი
გამოჩენილან. „ნაირთა“ ქვეყანა,
რომელიც მერე ურარტად ცნობი-
ლია, ჯერ კიდევ ასსურთა მეფის სა-

³⁰⁾ იხ. ლენორჰანი: ასსირიოლოგიური
წერილები, სერია პირველი, წერილი მეორე,
გვ. 124—129.

ლმანასარ პირველის და მერე თიგლათ-პალასარის პირველის დროს არის ხსენებული ლურსმულ წარწერებში და სალმანასარი I მეფობდა მეთოთხმეტე საუკუნეს და თიგლათ-პალასარი I მეთორმეტე საუკუნეს ქრისტეს წინად ³¹).

ყოველ ამის შემდეგ საბუთი გვაქვს თუ არა ვკითხოთ ბ-ნ გოლმსტრემს: იგი ლურსმულნი წარწერანი, იგი ქვები, რომელნიც მოწმად მოჰყავს, რა სასწაულით მოგვითხრობდნენ სომხების ამბავს, როცა მხოლოდ ექვსას-შვიდას და სულ ნაკლებ სამასის წლის მერმედ გამოჩნდნენ სომხები ურარტის ქვეყანაში, საცა ურარტელები უკვე მკვიდრობდნენ და ებრძოდნენ ასსურელთ მთელი ექვსი თუ შვიდი საუკუნე სომხების მოსვლამდე, და რომელთაც თუ ღვაწლი

³¹) იხ. Древности Восточныя и проч. წერილი ბ-ნ ნიკოლსკისა, გვ. 389.

რამ მიუძღვით მსოფლიო ისტორიის წინაშე და თუ მაგარი ხასიათი, კულტურა, სულიერი და ხორციელი ძალონე გამოუჩენიათ, თავისს სასახელოდ გამოუჩენიათ და არა სომხების საქებ-საჯიდებლად.

აშკარაა, იგი ლურსპული წარწერანი, რომელთ ლაღადს ვითო³ც³ცეცხლი მოუკიდებია ბ-ნ გოლმსტრემისათვის და რომელნიც, მისისავე სიტყვით, მეცხრე საუკუნეზე უგვიანესნი არ არიან, ურარტელების სომხობას საბუთად ვერ გამოადგება და აქაც იმავე ქარაფშუტა მეცნიერებას ვხედავთ, რასაც ყოველთვის, როცა კი სომხებზეა საუბარი სომეხთა ფილოსოფოსების და დელლინგერებისა.

„ფილოლოგიაო, ამბობს ლენორმანი: ეს ალგებრა ენათა-ცოდნის მეცნიერებისა (ლინგვისტიკისა), როგორც მას უწოდებენ, ეს მეტად

ძლიერი და მაღალი საშუალება, აღ-
მადგინებელი ძველის ეტნოგრაფიისა,
გვიმტკიცებს, რომ პირველნი მემკ-
ვიდრენი იმ მიწისა, რომელსაც არ-
მენია ჰქვიან, ქრისტეს წინ მეშვიდე
საუკუნის ბოლომდე იყვნენ იმავე
ნათესავისა, რომელსაც ეკუთვნიან
ქართველები და ზოგიერთი ეხლან-
დელი ხალხი კავკასიისა³²). ეს სწო

³²) აშკარაა, აქ ლენორმანს სახეში ჰყავს
თუშ-ფშავ-ხევსურნი, სვანნი, მეგრელნი,
ლაზნი, რადგანაც ყველა ესენი ქართველის
ნათესაობისანი არიან. ამას იმ საბუთით ვამ-
ბობთ, რომ ამავე წერილში იგი ამტკიცებს,
რომ ურარტის ერნი სულ ერთისა და იმავე
ნათესაობისანი, ერთისა და იმავე მოდგმისა-
ნი იყვნენო და რადგანაც მათ შორის ქარ-
თველებს პირდაპირ იხსენიებს, სჩანს, აქ
ჰკულისხმობს იმ ეხლანდელ ხალხს კავკასი-
ისას, რომელნიც ქართველ ნათესაობას ეკუ-
თვნიან და არა სხვა მილეთისას, ნამეტნა-
ვად სომხებისას, რომელთანაც ურარტელებს
არავითარნი ნათესაობა არა აქვთო.

რეუ ის ძველნი მემკვიდრენი არიან, რომელთაც დაბადება (ბიბლია X, 3) უწოდებს „თოგორმ“ და რომელთაც არა რიგი ერთობა არა აქვთ სომხებთან, ჰაოსიანთან. ამავე სახელს „თოგორმ“ სდებს არჟენის მკვიდრთა ეზეკიელ (XXVII, 14, XXXVIII, 6) იმ დროს, როცა ღიდი ნაწილი ლურსმულ წარწერები სა უკვე ამოჭრილი იყო ქვებზე, იმ წარწერებისა, რომელთაც აქამდის ვანის წარწერებს უწოდებენ“.

ლენორმანი მეტად აშკარად ამტკიცებს, რომ ურარტელნი და ალარაღდიელნი ერთი და იგივე სახელწოდებააო. ერთი და იგივეობა ამ ორის სახელწოდებისა არამც თუ მარტო ლენორმანმა დაამტკიცა, არამედ სახელოვანმა ინგლისის მეცნიერმაც რაულსონმა, რომელიც თვით ლესო. მანმა ამ შემთხვევაში იმოწმა. ამ იგივეობაზე დააფუძნა ლენორმანმა

თავისი დასკვნა, რომ ურარტელების
ენა და ლურსმული წარწერანი ალა-
როდიანულ ენად ზე წარწერებად უნდა
იყვნენ წოდებულნი და არა არმენი-
ულადო. ამ ენას ზე ერს არა რიგი ნათე-
საფობა არა აქვს სომხურ ენასთან
და ერთანაო. რაულსონი ამბობსო,
უმატებს ლენორმანი: რომ „ალა-
რუდი“ წარმოადგენს უბრალო ვა-
რიანტს „არარუდი“-სას, რადგანაც
ძველი სპარსნი ერთ ნაირად გამოსთ-
ქვამდნენ „ლ და რ“. „არარუდი“-დამ
დიდი მანძილი არ არის „არარატამ-
დე და აქედგან ასსურელების წარ-
წერებში მოხსენებულს „ურარტამ-
დე“.

ამას ზედ უმატებს ლენორმანი
„ალაროდიელნი (იბერნი) წარმოად-
გენენ სწორედ იმ ძველს რასსას,
რომელიც ზევით მოვიხსენიეთ და
რომელსაც დაუტოვებია არმენიის
ლურსმული წარწერანი“. ეს იგივე-

ობა ხსენებულ სახელებისა დასახლო-
მია, რადგანაც შემდეგში გამოგვაღ-
გება.

„ჩვენის აზრით, ამბობს ლენორ-
მანი: არმენიაში (ბ-ნ გოლმსტრემის
მიერ ხსენებულნი ლურსმულნი წარ-
წერანი აქვს სახეში) ნაპოვნ ლურსმულ
წარწერათა ენა მეტის-მეტად ემზგა-
ვსება ქართულს ენას“... „იმედი მაქვს
მომავალში, როდესაც ეხლანდელი ჩე-
მი გამოკვლევა წინ წაიწევს, ბლო-
მად წარმოვადგინო შეურყეველნი
საბუთნი ამ მზგავსებისა. ეხლა-კი
წარმოგიდგენტ ერთს შეურყეველს
საბუთს, დაფუძნებულს არსებითის
სახელის ბრუნვაზედა“.

აქ ლენორმანს ასეთი საოცარი
მაგალითები მოჰყავს, რომ ეჭვის მო-
ყვარესაც ეჭვის ხალისს მოუკლავს
და ბოლოს უმატებს, — დიდებულის
ეჟენ ბურნოლფის გამოკვლევა მო-
მეტებულს საბუთს იძლევა, რომ

არმენიის ლურსმულს წარწერათა ენა და ქართველებისა ერთი და იგი ვეაო.

„არმენიის ლურსმულ წარწერათა ენა არა რიგად, არაფრით, დაშორებითაც არა ჰგავს ჰაოსიანთა ენასაო, ამბობს ლენორმანი: იმ ხალხს, რომელსაც გამოუჭრია ეს წარწერანი ³³) და ქრისტეს წინ მგეექვსე საუკუნემდე უფლობნია არმენიაში, არა ჰქონია არა რიგი ნათესაობა სომხებთან, ჰაოსიანთან როგორც თავისის შთამომავლობით, ისეც ენით“.

„ჰაოსიანნი შემოვიდნენ არმენიაში ვანის სულ ბოლონდელ წარწერის გამოჭრის შემდეგ, სახელდობრ, იმ დროს, როცა თვით წარწერის გამომჭრელმა ერმა (ურარტელებმა), შესუსტებულმა რამდენისამე საუკუ-

³³) გავიხსენოთ, რომ აქ ურარტელების მიერ გამომჭრილ ლურსმულ წარწერებზედ ჰლაპარაკობს ლენორმანი.

ნის განუწყვეტელ ბრძოლით საზარელ ნინევიის (ასსურელთ) და ბაბილონის მფლობელებთან, დაიწია ჩრდილოეთისაკენ, სწორედ იმ ადგილებისაკენ, რომელსაც ძველეთი უწოდდა „ივერიას“ და ეხლა უწოდებენ საქართველოს (Géorgie)“.

ამ სახით ლენორმანის სიტყვით გამოდის, რომ ურარტელების სახელს ტყუილად იჩემებენ სომხები, უწინდელს დიდს არმენიას ტყუილად ჰხადიან თავის პირველ-ყოფილ სამკვიდროდ და თუ ურარტელების სიკეთე გამოჰყოლია ავისმე მოდგმით ღმერთმაგ სიკეთით შესაძლოა ვინმემ თავი მოიწონოს, ესე ყოველი ქართველობის კუთვნილებაა და არა სომხობისა. რაკი ეს ლენორმანის მიერ გამონარკვევი გამომზევდა, სომეხთა მეცნიერთა გაწინმატებაც ზედ მოჰყვა.

განსვენებული ილია სერგებრიაკოვი, პროფესორი ლაზარევის ინსტიტუტისა ერთს წერილში³⁴⁾ ამბობს: „ლენორმანმა არამც თუ გააუქმა ქართველებისა და სომხების ერთ-შთამომავლობა, თვით სომხეთიც ახმენიდების ხანამდე ჩამოართვა სომხებს და საბოლოოდ დაუმტკიცა ქართველებსა. ამ ამბავმა ისე გააბრაზა პროფესორი პატკანოვი, რომ მთელი ცამეტი წელიწადი მოსვენებას ვეღარ მიეღწია და ბოლოს, რაკი უკეთესი ვერა გააწყობრა, დაჰბეჭდა თავისი ცნობილი ფელეტონი, საცადიდის ხრიკებით, თვალთ-მაქცობით სხვისი ნამოქმედარი თავისს თავს მიაწერა, შეუცვალა ცნობილ ფაქტებს ფერი და ამითი „ქართლის ცხოვრების“ გაუქმებას ჰლამობდა“.

ამისთანა საქციელი სომეხთა მეცნიერისა რაზე გაჰკვირვებია ცხოვრ-

³⁴⁾ იხ. „ივერია“ 1890 წ. № 36.

ბუღს სერებრიაკოვს. ეს ჭირი არ ახალია, — ძველია სომეხთა სწავლულთათვის. ჩვენ ამისი მაგალითი ბევრი სხვა მოვიყვანეთ ამ წერილში. ჩვენ, ქართველებს, იქნება, მიდგომით ლაპარაკი შეგვწამონ. აბა ეხლა მოვუსმინოთ იმისთანა მოწამეებს, როგორც ლენორმანი და ჰანრი რაულსონია და დავინახავთ, რომ გადასხვაფერება, სხვისა თავისად დაჩემება, აფხეკა და ჩაფხეკა საბუთებისა, გაბათილება სხვისა და სხვის ადგილას თავიანთ თავის გამოჭიმვა და სხვა ამისთანა სიკეთენი მათი ძველის-ძველი უნარია და ძველადვე ამისი ოსტატობა სკოდნიათ.

„ყველა ზემორე საბუთების ძალითო, ამბობს ლენორმანი, იძულებული ვარ გამოვთქვა იგივე, რაც გამოსთქვა ბ-ნმა ჰანრი რაულსონმა: „ურარტის ენას არა აქვს არა რიგი

ნათესაობა ეხლანდელ ჰაოსიანთ ენასთან. ჰაოსიანნი გამოვიდნენ ფრიგიიდან და ნელ-ნელა დაიპყრეს ფრიგიის აღმოსავლეთით მდებარე მალლოზნი, საიდგანაც ძველი ურარტელნი მემკვიდრენი გააძვეეს და ზოგი ჩანთქეს და შესცვალეს მათი სახელი, ენა, სარწმუნოება, გარდამოცემანი თავიანთითაო“. შეცვლა სახელისა თავიანთით, ენისა, გარდამოცემისა და სხვა ამისთანისა ძველად ძველი თვისება და ჩვეულება ყოფილა და ჩვეულება ხომ რჯულთ უმტკიცესია. ლენორმანი იმავე წერილში ამბობს, რომ თარგამოსისაგან შთამომავლობა სომხებმა ტყუილად დაიჩემესო. მითამ რა ეხარჯებათ!..

მარტო ლენორმანი არ ამბობს, რომ მთიანი ქვეყანა, რომელსაც ლურსმული წარწერანი ურარტად ასახელებენ, ჯერ კიდევ 721 წელს ქრისტეს წინაჲდ სამკვიდრო იყო ქართვე-

ლებისა და თვით ურარტელნი ქა-
თველის ნათესაობის ერი იყო. მეო-
რე დიდი მცოდნე და მკვლევარი
ძველის-ძველის ისტორიისა მასპერო¹
ამბობს: „მთიანი ქვეყანა (ურარტი),
საიღამაც გამოდიან ტიგრი და ეფ-
რატი, ჯერ კიდევ ასსურელთა მეფის
სარგონის დროს (721 წ.) დასახლე-
ბული იყო ერთის მოდგმის ერთა,
რომელიც მთლად განსხვავებულია
ეხლანდელ სომეხთაგან და ეკუთვნის
ნათესაობით ქა-თველებსა. ეს დას-
კვნა ლენორმანისა სახელ-განთქმუ-
ლად დამტკიცებულ იქმნა სეისის და
გუიარის მეცნიერულ ღვაწლითაო». ³⁴⁾

„საიღამ არის ეს ერი (ურარტელ-
ნი)—დღეს ეს საგანი ბნელით არის
მოკუთლიო, ამბობს იგივე მასპერო:
ზოგი მეცნიერნი ამბობენ, რომ ჩრდი-
ლოეთიღამ და აღმოსავლეთიღამ

³⁴⁾ იხ. მასპერო: ძველი ისტორია აღმო-
სავლეთის ერთა, გვ. 431., გამოცემა მე-4.

მოსულან და პირველნი დამკვიდრებულან არმენიაში არარატის ძირობაზე, ტიგრისა, ეფრატის და მტკვრის (Киръ, Кура) სათავეების ჩაყოლებაზე და ზოგნი-კი პირველს მათს სამკვიდროს გვაჩვენებენ სამხრეთისაკენ არაბეთის ნახევარ-კუნძულზეო.“³⁵⁾

ამ სახით, ბ.ნ გოლმსტრემის ხმამალალი და რიხიანი ძახილი: „И Камни возопіють!.. Камни не лгутъ“!.. მარტო ცალიერი გაბერილი სიტყვებია და გოდება მისი სომხებისათვის ცარიელი შუშხუნაა, რომლის აპრილების შემდეგ მარტო ფერფლი და ნატისუსალი-ლა ჰრჩება. გამოდის, რომ თუ კაცს სდომებია, იმისთანა მაგარს და უტყუარს მოწამესაც გადაათქმევინებს სიტყვას, როგორც ქვაა და ქვათა ღაღადი. სომეხთა მეცნიერს რომ მოსვლოდა ამისთანა

³⁵⁾ იქავ: გვ. 136.

ამბავი, კიდევ ჰო. სომეხთა მეცნი-
ერთათვის ესეთი ოინები შეჩვეული
ჭირია და ზოგს შეჩვეული ჭირი ურ-
ჩევნია შეუჩვეველ ლხინსა. ხოლო
საოცარი ეს არის, რომ ასე ექცევა
მეცნიერებას, ჭეშმარიტებას იგი კა-
ცი, რომელიც ასე ფიცხად, ასე
გულ-მხურვალედ დიდის საყვირით
ჰყვირის: „И Камни возопиють“!..
Камни не лгуть!..“ გაგონილა ასე
სასაცილოდ აგდება ქვათა ლაღადისა,
ქვათა უტყუარობისა! მოდით და ნუ
იტყვიტ:

„ჰე, სოფელო, რა შიგან ხარ,
რას გვაბრუნებ, რა ზნე გჭირსა!..“

ბ-ნი გოლმსტრემი მარტო ქვათა ლაღადის, ქვათა მოწმობის გადასხვაფერებას, გადაკეთებას არა ჰკმარობს: ქვა მკვდარი საგანია, თავისს თავს ვერ გამოესარჩლება, ვერავის ეტყვის,— ჩემი სიტყვა, ჩემი ნათქვამი რად გადამიკეთე, მართლის მაგიერ ტყუილი რად მათქმევინეო. საქმე ის არის, რომ ბ-ნი გოლმსტრემი ცოცხალ კაცის სიტყვასაც, მოწმობასაც ასე ექცევა. არც იმას ერიდება, რომ მოწამე არ შემარჩენს ამისთანა საქციელს, არც იმას, რომ გამამხელენ სხვანო. ეს მაღალ-ფრაზებით მაღლა-მყვირალა ვაჟბატონი ბ-ნის ნიკოლსკის სახელით იმისთანა ამბებს ასაღებს, რომელიც ბ-ნ ნიკოლსკის ფიქრადაც არ მოსვლია, პირ-იქით

სულ სხვას ამბობს, სულ სხვას ამტკიცებს.

ბ-ნი ნიკოლსკიო, ამბობს ბ-ნი გოლმსტრემი, გვემოწმებო, რომ ურარტელნი სომხები ყოფილანო. ბ-ნი ნიკოლსკი სომეხთა მეცნიერი არ არის და, მაშასადამე, ამისს მოწმობას და სიტყვას თავისი სამართლიანად დამსახურებული ფასი აქვს. აბა ერთი თვითონ ბ-ნი ნიკოლსკისა ვკითხვით: მართლა ისეა, თუ არა, რასაც ბ-ნი გოლმსტრემი მისის მოწმობით გვეფიცება. აი ბ-ნი ნიკოლსკი რასა სწერს სწორედ იმ ქვების შესახებ, რომელთა დაღაღსაც ასე ამაოდ აუშუშუნებია ბ-ნი გოლმსტრემი: „ვანის ლურსმულნი წარწერანი უეჭველის საბუთის ძალით ეკუთვნიან მეცხრე საუკუნის დასასრულს და პირველ ნახევარს მერვე საუკუნისას ქრისტეს წინ.“³⁶⁾

³⁶⁾ იხ. Древности Восточныя, т. I, გვერ. ი 377, წერილი ნიკოლსკისა.

აშკარაა, იგიც იმ აზრისაა, რომ ამ ქვების წარწერებში მოხსენებულნი ერთი სომხები არ არიან, რადგანაც მეშვიდე საუკუნის დასასრულამდე, ან, უკედ ვთქვათ, მეექვსე საუკუნის დასაწყისამდე ქრისტეს წინა დანის ადგილებში სომხების ქაჯანებაც არა ყოფილა, როგორც ზევით ვნახეთ და როგორც დღეს უეჭველად ცნობილია მეცნიერებაში და პატკანოვის მიერაც, რადგან სხვა გზა არ იყო, დამტკიცებულ-დაბეჭდილია.

ეს ერთი უვიცობა ბ-ნ გოლმსტრემისა და ერთი მაგალითი, რომ ბ-ნი ნიკოლსკი, როგორც მცოდნე კაცი და დიდად საზრისიანი იმას არ იტყოდა, რაც ათქმევინა ბ-ნმა გოლმსტრემმა. ეს რომ ვთქვა ბ-ნ ნიკოლსკის, ისიც უნდა ვთქვა, რომ ქვები ჰლალადებენ და ჰმოწმობენ იმას, რაც მას უკან, სამასს წელიწადს შემდეგ მოხდა. ამისთანა წინასწარმეტყველობა ქვებისა ჯერ არა-

ვის გაუგონია და როგორ ვაკადროთ ამისთანა განუკითხაობა ბ-ნ ნიკოლსკის, რომელიც ცნობილია ვითარცა ფრთხილი და ჭკუათა-მყოფელი მეცნიერი. ეს კიდევ არაფერი.

ბ-ნი ნიკოლსკი ამბობს: „დღევანდლამდე არ არის ნაპოვნი ის ნათესაური ოჯახი ენებისა, რომელსაც შესაძლოა მიეწეროს იგი ენა (ენა ვანის წარწერებისა). იგი რალაც ცალკე ენაა, მთლად განკერძოებული. თითო - ოროლა მაგალითი მზგავსებისა ქართულ ენასთან ჯერ კიდევ საბუთს არ გვაძლევს დავადგინოთ ნათესაური კავშირი, თუმცა ეს ნათესაობა ქართულ ენასთან შესაძლოდ დანახულია თითქმის ყველა იმათგან, ვისაც კი გამოურკვევია იგი წარწერანი. სამწუხაროდ, შედარებითი-კოდნა კავკასიურ ენებისა და განსაკუთრებით ქართულისა, მათის ისტო-

რიისა, დიალექტებისა ჯერ ნაკლებია. მაინც და მაინც მარტო ქართულის მცოდნე ლინგვისტებისაგან უნდა მოველოდდეთ უფრო გადაწყვეტილს პასუხს ამ საგნის შესახებ“. ³⁷⁾

³⁷⁾ აი სიტყვა-სიტყვით ნათქვამი ბ-ნ ნიკოლსკისა: „До сего времени не удалось еще найти той родственной семьи, какой можно было-бы отнести этот языкъ (языкъ Ванскихъ надписей); онъ представляетъ нѣчто совершенно изолированное. Нѣкоторыя одиночныя явленія, сходныя съ грузинскимъ языкомъ, еще не даютъ права къ установленію родственной связи, хотя возможность этого родства признается почти всѣми изслѣдователями этихъ надписей. Къ сожалѣнію, сравнительное изученіе кавказскихъ языковъ и особенно грузинскаго не совершенно, во всякомъ случаѣ только отъ грузинологовъ-лингвистовъ мы можемъ ожидать болѣе рѣшительнаго отвѣта на этотъ вопросъ“. იხ. Древности Восточныя т. I, გვერდი 377, წერილი ბ-ნ ნიკოლსკისა.

ხომ ჰხედავთ, ბ-ნი ნიკოლსკი ამ საგანს რა რიგად ფრთხილად, თავდაქერილად ეპყრობა, ისე ფრთხილად და წინ-დახედულობით, როგორც შეჭშევენის მართლ-მოყვარე მეცნიერსა, ღირსეულს სწავლულს, რომელიც ვიდრე გამოსჭრიდეს, ათჯერ გაზომავს ხოლმე. იმასაც ჰხედავთ, რომ, თუ ბ-ნი ნიკოლსკი ურარტელების ქართველობას დაბეჯითებით არ აღიარებს, იმას ხომ სრულებითაც არ იხსენიებს, ვითომც სომხები და ურარტელნი ერთისა და იმავე მოდგმისანი არიანო. ამისათვის ბ-ნი ნიკოლსკი ერთს სიტყასაც შორეულადაც არ იმეტებს. მაშ საიღამ გამოატყვირინა ბ-ნმა გოლმსტრემმა, რომ ბ-ნი ნიკოლსკი ურარტელების სომხობას იმოწმებაო? ეს თვითონ ბ ნ გოლმსტრემსა ჰკითხეთ, ან სომეხთა მწიგოობარ-მეცნიერთა. არც ეს არის ჯერ კიდევ დიდი რამ.

აი ერთი უფრო ძლიერი მაგალითი იმისი, რომ ბ-ნი ნიკოლსკი ამაოდ ხსენებულია, ამაოდ მოწვეულია მოწმად ბ-ნ გოლმსტრემისაგან და ამის შემდეგ გვიკვირს ბ-ნ ნიკოლსკისაგან, რომ თავი არ გამოუღვია თავისი პატივცემულ სახელის ამაოდ ხსენებისათვის. სახელის ამაოდ ხსენება კიდევ დიდი უკან სადევნებელი საქმე არ არის საქმიან კაცისაგან. ყურს ვინ ათხოვებს, — ვინ უხსენებს სახელს ცალკე კაცს ამაოდ და ვინ არა. სამწუხარო აქ ის არის, რომ ისეთს ხსენებას, როგორც მოუწადინებია ბ-ნ გოლმსტრემს, მოსდევს შეწამება სრულის უვიცობისა, უმეცრებისა იმისთანა პატივცემულ მეცნიერისას, როგორც ბ-ნი ნიკოლსკია, რომელიც მართლა საქმის მცოდნეა და არა ქარაუშუტა სომეხთა მეცნიერთამებრ. აქ შებღალულია თვითონ მეცნიერება და მისნი გამო-

ნარკვევნი, მისნი დასკვნანი, მისნი ნაძიებნი, მერე ვისის სახელით? ბ ნიკოლსკის სახელით და მოწმობით. აი შეუწყნარებელი, შეუსაბამო აქ რა არის და არა მარტო ის, რომ ცალკე კაცის სახელი ამაოდ ხსენებულია, თუმცა ესეც საკადრისი საქციელი არ არის თავისს თავად. დავუგდოთ ყური თვითონ ბ ნიკოლსკის ნათქვამს და სამართალი ისე ვქმნათ.

იგი ამბობს: „ურარტის ქვეყანა, ასსურულ ბ ბაბილონის საბუთების ძალით, არის ის ნაწილი უფრო დიდის და ვრცელის ქვეყნისა, რომელსაც იგი საბუთები უწოდებენ „ნაირი“... „მეცნიერებაში ჯერ დადგენილი არ არის მტკიცედ ცნობა და ნამდვილი სახელწოდება იქ დამკვიდრებულ ერებისა, ხოლო ლენორმანის და ჰომმელის მიხედვით შესაძლოა იმ ერებს ვუწოდოთ „ალოროდიელნი“... „თუ ამ ალოროდიელებს

არ ეკუთვნიან ეხლანდელნი ქართველები, უნდა მიღებულ იქმნას, რომ იგი ერი მოისპო და მცირე აზიის და ამიერ-კავკასიის მკვიდრთა შორის იმ ერის მოდგმისა აღარავინ არის.“³⁸⁾

³⁸⁾ აი სიტყვა-სიტყვით ნათქვამი ბ-ნ ნიკოლსკისა: „Страна Урарту, по ассирийскимъ и вавилонскимъ источникамъ, была частью болѣе обширнаго цѣлаго, которое называется въ нихъ странами На ири... „Въ наукѣ пока не установлено твердаго понятія и точнаго наименованія этихъ народностей, но, по примѣру Ленормана и Гоммеля, можно было бы ихъ назвать Алародіицами“... „Если къ ней (рассѣ Алародіицевъ) не принадлежатъ нынѣшніе грузины, то ее слѣдуетъ считать совершенно исчезнувшей изъ среды нынѣшнихъ обитателей Малой Азии и Закавказья“. იხ. Древности Восточныя т. I, გვერდი 389, წერილი ბ-ნ ნიკოლსკისა.

აშკარაა, ურარტელნი, იგივე ალა-
როდიელნი, ბ-ნ ნიკოლსკის აზრით,
ან ეხლანდელი ქართველები არიან,
ან და იპათის მოდგმისა აღარავინ
არის. სად არის აქ მოწმობა ურარ-
ტელების სომხობისა? პირ-იქით, გა-
ნა აქ სრული და გადაწყვეტილი
უარ-ყოფა არ არის იმისი, რასაც
ასე კადნიერად სწამებს ბ-ნ ნიკოლ-
სკის ბ-ნი გოლმსტრემი და მისის
სახელით ასე უდარდელად, უპრაგო-
ნოდ ასაღებს, თითქო აქ არაფერი
ცუდი და გასაკიცხი არა არის-რაო.
კიდევ ვიტყვით: ცოდვაა, ცოდვა,
რომ ამისთანა პატივ-საცემი, თავ-და-
ჭერილი, ჭკუა-დამჯდარი მეცნიერი
კაცმა თავისს გულის-თქმაზე შესვას,
ტყუილების გუდა აჭკიდოს და ისე
ატაროს ქვეყნიერობაზე. რა გაჭირე-
ბა ადგა ბ-ნ გოლმსტრემს, რომ ასე
უპატიურად მოექცა ჯერ მეცნიერე-
ბას და მერე ბ-ნ ნიკოლსკის? ქვანი

ჰლაღადებენო!.. ქვანი არა სტყუიანო!.. ქვანი კი არა ჰლაღადებენ, აქ ბნის გოლმსტრემის თავ-შეუდებელი საქციელი ჰლაღადებს. ქვანი-კი არა სტყუიან, ბ-ნი გოლმსტრემი არა მართლობს და ფარისეველსავით გულში ხელს იცემს, მაღალ ფარდებში სიმსაყდარუნებს ვითომდა ჩაგრულ ქეშმარიტებისათვის, ვითომდა პირ-ქვე დამხობილ მართლისათვის სისხლის ცრემლსა ჰღვრის. კამედიავ, კარგი რამა ხარ თავისს ადგილას, აქ-კი მარტო გულს უზრზენ ადამიანს, რადგანაც გულის მაგიერ ჩვენ თვალწინ მჩვარსა სწვამ და გგონია მჩვარი გულად გავაო.

ბ-ნი ნიკოლსკი უფრო შორს მიდის და ამასაც ამბობს, რომ „უდიდესი და უაღრესი ერი სირიის და მცირე აზიისა, შემქმნელი განსაკუთრებულ კულტურისა და გულადი მეტოქე ეგვიპტისა და ზოგჯერ

ასსურეთისა „ხეტტი“ ეკუთვნოდა ალაროდელ ნათესაობასაო³⁹⁾ .. ალაროდელნი აშკარა იგივეა, რაც ურარტელნი სახელიდამ „ურარტი“, არარატი, მხოლოდ რ გადაქცეულია ლ-დაო. ⁴⁰⁾ „თაბალი“, ერი, რომელიც მკვიდრობდა კაპადოკიაში, აშკარაა აგრედვე ალაროდელთა ნათესაობისა იყო“ ⁴¹⁾).

³⁹⁾ იხ. Древности Восточныя т. I, გვ. 389 წერილი ბ-ნ ნიკოლსკისა.

⁴⁰⁾ იქავ, გვ. 387.

⁴¹⁾ იქავ, გვ. 389.

რომ კაპადოკიაში ოდესღაც მართლა ქართველები მკვიდრებულან და ეს ქვეყანა ჰკუთვნებიათ, ამას იგი გარემოებაც ამტკიცებს, რომ დღესაც იმ ადგილებს, მდინარეებს და მთებს, საცა კაპადოკია იყო, ქართული სახელები შერჩენიათ. ამისი უტყუარი მაგალითები მოჰყავს განსვენებულს ჩუბინოვს, კიპერტის, ვიგან სენ-მარტენის, ტესიეს, ჰაჯი ხოლმას, მუსლემანთა მწერალ-გეოგრაფის მოწმობით. მაგალითებრ, თ ი ა ნ ე თ ი,

„ხეტტების“ და ქართველების ნათესაობას, ერთ-თესლობას ამტკიცებს მასპეროც, რომელიც ამბობს, რომ ხეტტელნი ნათესავეები იყვნენ ტა-

ჩხორუმი, დაბა მდებარე მახლობელ ამასიის ქალაქისა, სტრაბონის სამშობლოსი, როგორც ქვევით ვნახავთ; თავია, დაბა კიშერის ქალაქის მახლობელი ჩრდილოეთით; მუჟური ამ ქალაქის სამხრეთით; თამარმე კესარიის ქალაქის ახლოს; ორგუბე იქავ, კესარიის ახლო; სარმურსახლი, იქვე; ჭიჭაკის-მთა, კიშერის ქალაქის ახლო; ერჯიში-მთა კილიკიაში; თეჯირის-მთა, სივას ქალაქის ახლო; აცმურის-მთა, მილიტენის ქალაქის ახლო; გაცურის-მთა მურაშინის ქალაქის ახლო; ჭილობის-მთა, ჩხატალი, ორთაყვის-მთა, ნილდის ქალაქის ახლო; ფარხალი და დედა-მთა, საროს მდინარეს ახლო; ქუთაია, გომიში (მეგრული სიტყვაა, ნიშნავს კამეჩს), ჭალა, ტაზის-კარი (ტაშის-კარი), თავშანი, ენგური, კარი-ბაზარი, ჭიზიყი ქალაქია მარმარილოს ზღვის პირზე, ონიშავის-ზღვის პირზე: ნაჭილობევის-მთა, ყომურა (ყამურა), ქაჯთ-კარი,

ბალებისა, მუშაკებისა, რომელნიც
თუბალებად, მოსოხებად ცნობილ-
ნი არიან და თუბალნი და მოს-
ოხნი (მესხნი) ხომ ქართველის მოდ-

ნებიანი, ქურდბელი, თავშავის-
მთა, ატენი, გემრიელი-წყალი,
რუკაზე გარყენილად სწერია, — გერმიელ-ჩაი,
თეძამი, ბალხარიის მთეზი, რომლებიც მდე-
ბარებენ პონტოსა და საქართველოს სამ-
ზღვრებზე, დღესაც „გურჯი ბოლაზად“ (სა-
ქართველოს მინდვრად) იწოდებიან თურმე.

თვით ქსენოფონტე, ჩუბინოვის სიტყვით,
მოგვითხრობს, რომ ტრაპიზონი ბერძნების
აშენებული ქალაქია კოლხიდელების ქვეყა-
ნაშიო. სახელ-გათქმული სტრაბონიც მოწ-
მად მოჰყავს, რომ კაპადოკია ერთის ნათე-
სავის ერის სამკვიდრო ადგილი ყოფილა.
თვითონ სტრაბონიც ამასიის ქალაქიდან
იყო და დედა ჭანი ჰყვანდა და ამიტომაც
მისი მოწმობა დასაჯერიაო, ვითარცა კა-
ციისა, იმ ადგილებში დაბადებუ-
ლისაო. განსვენებული ჩუბინოვი ამ სტრა-
ბონის ამბავს სტრაბონისავე წიგნით ამტ-
კიცებს.

ამავე ავტორს ის ჰკუთნას ახლო და

გმის ხალხებად მიჩნეულია მეცნიერთაგან. ხეტეტელთა ქვეყანა, მასპეროს სიტყვით, შუა იღვა ორს დიდს უმ-

ადვილად სარწმუნო საზრისიც მოჰყავს, რომელიც გვანიშნებს, რომ კაპადოკიაში ქართველნი ყოფილან მკვიდრ-მოსახლენი. წმინდა მამანი იოანე ზედაზნელი და მისნი თორმეტი მოწაფენი, რომელნიც მოვიდნენ საქართველოში ქრისტიანობის დანერგვისა და გამტკიცებისათვის, კაპადოკიელნი ქართველები იყვნენ. თუ ქართული არასცოდნოდან, ძნელი საფიქრებელია იმედი ჰქონოდან უნოდ გაერიგებინათ რამ და მოიმოწაფებინათ ერიო. მართალია, ეს წმინდა მამანი სირიელებად ხსენებულნი არიან, მაგრამ ძველნი მწერალნი კაპადოკიელთა ჰრაცხდნენ სირიელებად, ან მესოპოტამიებლადო [ტესიე: მცირე აზია, გვ. 500]. თვით წმინდა გიორგი კაპადოკიელი იყო და ამის გამო მთელს საქართველოში თაყვან-ცემულიო. წმინდა გიორგის ნათესავი იყო მოციქულთ-სწორი წმინდა ნინო, აგრედვე კაპადოკიელი, მაშასადამე, მცოდნე ქართულის ენისა, უამისოდ არ შეეძლო ქადაგება ქრისტეს სარწმუნოებისა

თავრეს ქვეყნებ შორის, ქალღმისა და ეგვიპტისა და ამის გამო იგი შეიქმნა ერთს დიდ ბაზრად აღმოსავლეთისათვისაო. ამ ხალხს დიდ დ განვითარებული ცივილიზაცია ჰქონიაო, საკუთარი ლიტერატურა და აღყვავებული მრეწველობაო. რაც ვიცით ამ ერისა, სულ ეგვიპტელთა და ასსურელთა საბუთებით ვიცითო, რადგანაც თვით ამ ერის ნაშთი ძალიან ცოტაა და ცოტაობით ცნობილიო. წარწერანი ბათნი იეროგლიფურია, სრულად განსხვავებული ეგვიპტიურისაგან და დღევანდლამდე წაკითხვა

და მოქცევა ქართველთაო. (ვისაც ჰსურს უფრო მეტი საბუთები ყოველ შემოხსენებულისა, იხილეთ წერილი დ. ჩუბინოვისა: „ეტნოგრაფიული განხილვა ძველთა და ახალთა კაპადოკიისა, ან ჭანეთის მკვიდრთა მოსახლეთა“. ივერია 1877 წ. №№ 14, 15, 16 ღ 17. ეს წერილი რუსულადაც იყო დაბეჭდილი და ერთს პეტერბურგის სწავლულთა კრებულში წაკითხული თვით ავტორისაგან).

მათი ხელთ არ ეძლევა სწავლულთა მეცადინეობასაო ⁴²⁾).

თუ მართალნი არიან ბ-ნი ნიკოლსკი და მასპერო იმაში, რომ ხეტტელნი ქართველის ნათესაობის ერი ყოფილა, ჩვენ აქ ცოტას ხანს შევდგებით, რადგანაც, იქნება, სხვა მეორე შემთხვევა აღარ მოგვეცეს ამაზე საუბრისა და სანანურად დაგვიჩება, რომ ამისთანა დიდად შესანიშნავს, ლამის ჩვენს ნათესავს ერზე, როგორც ხეტტელნი ყოფილან, არა თქმულა-რა ჩვენს ლიტერატურაში ჯერ აქამომდე.

ხეტტელნი, ანუ, როგორც ზოგნი ეძახიან, გიტნი დიდი ღვაწლ-მოსილი ერი ყოფილა, დიდის კულ-კულტურის მექონი და რიცხვ-მრავალი. ვშიშობთ ამის თქმასა, ვშიშობთ, იმიტომ-რომ სომეხთ მეცნიე-

⁴²⁾ იხ. მასპერო: ძველი ისტორია აღმოსავლეთის ერთა, რუს. თარგმნილი, გვ. 178--179.

რებსა და მათს ამქარს ერთი მიზეზი
კიდევ არ მივცეთ სხვისას ხელი ჩა-
ვლონ, ხეტტელებად თავიანთ თავი
გამოატყვერინონ და ამ გზით, რო-
გორც ყოველთვის, სხვას დაიჩემონ
და თავი მოიწონ ქვეყნის წინაშე, —
აი რანი ვყოფილვართო.

რადგანაც მგლის შიშით ცხვარი
არავის გაუწყვეტია, არც ჩვენ ჩავი-
წყვეტთ ენას.

ინგლისის მეცნიერი რ. ანდერსონი
ამბობს, რომ ევროპის ცივილი-
ზაციის სათავე ხეტტეების, იგივე გიტ-
ტების ცივილიზაციაა და ევროპა
მადლობელი უნდა იყოს ხეტტეებისა,
რადგანაც დასაბამი საბერძნეთის
კულტურისა ხეტტელებისაგან არის
მიღებულიო. ბევრს ადგილას
მცირე - აზიაში კაცი შეხვდება
კვალს აწ გარდასრულის, მაგ-
რამ ოდესღაც გაბრწყინვალეებულ
კულტურისას. ეიუკს, მდებარეს მცი-

რე-აზიაში მახლობლად გალისის მდინარისას, რომელიც მიდის შავის ზღვისაკენ, სამხრეთიდან ჩრდილოეთზედ მიმართული, დღესაც მოჩანან დანგრეული კედლები ხეტტელების უზარმაზარ სრა-სასახლისა, უშველცხველ რვა-კუთხიან თლილის ქვებისაგან ნაშენისაო. გზასა, სრა-სასახლეში მიმავალსა, ქვისაგან გამოქრილი ლომები ინახავდნენო, კისკარი გამაგრებული აქვს უზარმაზარ ჯავარიან ქვებით, რომელთზედაც ამოქრილია სფინქსებიო. მრავალი ხუროთ-მოძღვრული წვრილმანი ამხილებს, რომ ეგვიპტელთა ხელოვნების ბაძიაო. თვით შენობა, ბაბილონის სრა-სასახლეებისამერ, განგებ გაკეთებულ ხელთ-ქმნილ მიწურ ბეჭყა აგებულიო. ამბობენ, რომ ეს საზაფხულო სადგომი იყოო ქადეშის მეფეებისა (ხეტტების სატახტო ქალაქია), როცა „მწვავე მზე სირიისა ძალიან აცხუნებდა ორონტის ველ-

საო⁴. სპეციალისტები — ჰერალდიკოსები გაიკვირებენ, რომ ორ-თავიანი არწივი გერმანიის, რუსეთის და ავსტრიის ღერბისა წარმომდგარია ხეტეტელების აწ გამქრალ ხელოვნებისა და სიმბოლოობისაგანაო (Символизма). ეჭვს გარეშეა, რომ გამოხატულობა ორ-თავიან არწივისა ყველა გამოხატულობაზედ უფრო ხშირია, რაც-კი ხეტეტელების სახსოვართაზედ-აჩნევიათო. ეს ორ-თავიანი არწივი ჯერ თურკომანების მეფეებს შეუთვისებიათ და მერე ჯვაროსანთ შემოუტანიათ ევროპაში და აქედამ გამხდარა გერმანიის იმპერატორების ემბლემად და გერმანიის იმპერატორებისაგან გადასულა რუსეთსა და ავსტრიაშიო. ⁴³).

* ზოგნი დიდ-ბუნებოვანნი კაცნი

⁴³) იხ. რ. ანდერსონი: ისტორია აღმოსავლეთის გარდასულის ცივილიზაციებისა, რუს. ინგლისურიდამ თარგმნილი, გვ. 66.

ძველის საბერძნეთისაო, ამბობს მერე ანდერსონი: მცირე აზიის შვილნი არიანო, მაგალითებრ, ჰომიროსი, თალესი, პითაგორი, ჰეროდოტეო, და ვისაც ამათს ხსენებაზე აგონდება ეგეის ქალაქები, იმას შეუძლიან უფრო ღრმად შეხედოს საქმეს — სახელდობრ, კულტურას გიტტებისას, ანუ ხეტტებისასაო⁴⁴).

ანდერსონი, იხსენიებს-რა ერთს საბუთს, განაგრძობს, რომ ეს საბუთი ცხადად გვანიშნებს, რომ ხიტა, ხეტტთა, ანუ გიტტთა ქვეყანა თავისის მდებარეობით, მდგომარეობითა და ძლიერებით თვით ეგვიპტის თანასწორი და ტოლი იყო. როგორც ანდერსონი, ისეც მასპერო დიდ-ქებაში არიან ხეტტების კულტურისა, სიმდიდრისა, აღებ-მიცემობისა, ვაჟკაცობისა და ძლიერებისა.

გვიკვირს, ეს ხეტტების საქმესა-

⁴⁴) იქავ: გგ. 62, 63.

დიდებელი ამბები როგორ გამოჰპარ-
 ვიათ სომეხთა მეცნიერებს. უსათუ-
 ოდ არა სცოდნიათ, თორემ აბა რას
 შეარჩენდნენ ქართველთა ნათესაო-
 ბის ერს ამისთანა საქებურს ამბებსა.
 მერე იციან, რომ ქართველნი დაუ-
 დევარნი არიან და იმ ჭიან-ლიბერა-
 ლობით თვალებ-აბმულნი, რომ არც-
 კი ეტყვიან: „ძმანო და მეგობარნო!
 მართალია, თქვენის კეთილის გულის
 ამბავი ვიცი, რომ საცა პურია,
 ბინას იქ იკეთებთ, არა ჰკითხუ-
 ლობთ პური ვისი გამომცხვარია და
 მიირთმევთ, ოლონდ-კი გემრიელი
 იყოს, მაგრამ ნამუსიც კაი საქონე-
 ლია: რას გვემართლებით? ჩვენ ჩვენი
 ვიცოდეთ და ვიქონიოთ, თქვენ —
 თქვენი“. ხოლო რას იზამთ? „გული
 კრულია კაცისა, ხარბი და გაუძლო-
 მელი“.

ჩვენ ხომ ვნახეთ, — რა ტყუილად მოუწვევია ბ-ნ გოლმსტრემს ბ-ნი ნიკოლსკი იმის მოწმად, ვითომც იგი ამტკიცებდეს ურარტელების სომხობას. ეხლა ჩვენ ვიმოწმებთ იმავე ბ-ნ ნიკოლსკის იმაში, თუ რა ჭირვეულობას, რა თაღლითობასა და ოინბაზობას ეწვევიან სომეხთა მეცნიერნი, რომ ქვათა ღალადს იგი ათქმევინონ, რაც თვითონ ჰსურთ, და ამ სახით ქვებსაც-კი, ქვებსაც თაღლითობა გააწვევინონ, ტყუილი ალაპარაკონ და ყურები გამოგვიჭედონ „ქვები ღალადობენო“ მას, რასაც ჰღალადებენ მარტო მატყუარნი „ბაგენი მათნი ნამეტანობისაგან გული-სა“.

ბ-ნ ნიკოლსკის სიტყვით, რამ-

დენიშე ლურსმული წარწერანი უპო-
ვნია სომეხთა ეპისკოპოზს მესროფ
სუმბათიანს. ამის თაობაზე ბ-ნი ნი-
კოლსკი ამბობს: „სამოციან წლების
დასაწყისში ბ-ნმა მესროფმა, მაშინ
ჯერ კიდევ ვარდაპეტმა, ამოიკითხა
მეხიტარების წერილებში, რომ იქ,
საუკა ეხლა სომხები მკვიდრობენ,
არის ლურსმული წარწერანი, და მო-
იწადინა ამათი შეკრება, რადგანაც
ჰგონებია, რომ სომხების ძველის—
ძველს ისტორიას ძალიან ახლო შე-
ეხებიანო. ბ-ნ მესროფს, იმავე ბ-ნ
ნიკოლსკის სიტყვით, აღჩუ დასჯ-
დომია, მაგრამ იმის გამო-კი არა,
რის იმედიცა ჰქონია. აღმოუჩენია
ექსი, თუ რვა წარწერა, გადაული-
ათ ეს წარწერანი და გაუგზავნიათ
ემ მეცნიერთათვის, რომელნიც ცნო-
ბილ არიან მკვლევარედ ამ გვარ წარ-
წერებისა, სახელდობრ, მორდტმა-
ნისათვის, სცისისა და მიულერისა-

თვის. ამათ გარდამცემად და შუამავლად ჰყოლიათ პროფესორი პატკანოვი, რომელსაც სწამებია, რომ იგი წარწერანი სომხობის ისტორიული ნაშთია და აბა—რა თქმა უნდა—სიხარულით ფეხზედ ველარ დადგებოდა. ბოლოს გამოჩნდაო, ამბობს ბ-ნი ნიკოლსკი, რომ იგი ლურსმული წარწერანი იმ ენაზეა ნაწერნი, რომელსაც არა ვითარი მზგავსება არა აქვს სომხურისაო ⁴⁵).

რა თქმა უნდა, ამ ამბავმა ცუდად უცვალა ფერი ბ-ნ მესროფსაც და პატკანოვსაც. საჭიროა ვიცოდეთ, რომ უფროს ერთი წარწერა, ნაპოვნის ბ-ნ მესროფისაგან, აღმოჩენილია ეჩმიაძინის სამხრეთ-დასავლეთით, 25 ვერსტის მანძილზე ეჩმიაძინიდან. იქ ერთი ქედია სახელად „ბლური“, ამ ქედთან ძველი რაღაც ნან-

⁴⁵) ბ-ნი ნიკოლსკი: Древности Восточныя, т. I. გვ. 378, 381.

გრევებია და სომხები დიდი ხანია მუშტრის თვალით შესცქერიან და იძახიან, რომ სწორედ აქ იყო ჩვენი დედა და სატახტო ქალაქი რალაც მითოლოგიური „არმავირი“. ცნობის-მოყვარე მეცნიერებამ აქაც მიაწვდინა თავისი დალოცვილი თვალი და ხელი. აქ დაუწყეს თხრა გრაფ უვაროვის ზედამხედლობით, სინჯეს ნანგრევეები, აქედ ეცადნენ, იქით ეცადნენ, მთელი შვიდი დღე სთხარეს, და ის იპოვეს, რაც სომეხთა მეცნიერთა ჩვენის სახელის მოთხრისაგან, ესე იგი, არაფერი სომხების სანუკბარო და სანუგეშო არ აღმოაჩინეს. რასაკვირველია, დაიწყეს ჭინკული და ჭირვეულობა და ბ-ნმა მესროფმა და პატკანოვმა სამდურავი გამოაცხადეს, კარგად ვერ უთხრიათ და უძიებიათო და ხელ-ახლად მოითხოვეს იმავე ადგილების თხრა და სინჯვა.

ამისთანა დაჟინება მარტო იმით აიხსნებაო, დასძენს ბ-ნი ნიკოლსკი, რომ ჯერ შემცდარს აზრს აჰყოლიან შესახებ ამ წარწერების თვისება-სიათისა და გაჩენისა და მერე, — ადვილად მისახვედრია სომეხთა მეცნიერთა ატაცებული სურვილი, რომ აღმოჩენილ იყოს ძველი სატახტო ქალაქი არმენიისაო ⁴⁶⁾.

სჩანს, ჯიუტობით, კირვეულობით ლარის გატანა სომეხთა მეცნიერთა განუყრელი თვისება ყოფილა. სჩანს, რაც „ჩოტკში“ არ მოდის, რაც გინდ მართალი იყოს, მაინც თავისის გაყვანა უნდათ, თორემ რა გასამართ-

⁴⁶⁾ აი სიტყვითი-სიტყვა ბ-ნ ნიკოლსკისა: „Такою настойчивость можно объяснить только ошибочнымъ мнѣніемъ о характерѣ и происхожденіи надписей и понятнымъ со стороны армянскихъ ученыхъ увлеченіемъ мыслью — найти древнюю столицу Арменіи. (იხილეთ Древности Восточныя, т. I, გვ. 380.

ლებელი საბუთია, შემცდარის აზრით გატაცებულნი არიან და ადვილად მისახვედრია რის გამო ურჩობენ და კირვეულობენო სომეხთა მეცნიერნი. აშკარაა, თუ ბ-ნ ნიკოლსკიმ აქ მეტი არა სთქვა-რა ამისთანა საქციელზე, ეს მისს თავდაჭერილსა და მართებულს მეტყველებას მოასწავებს და არა საქციელის სრულს დახასიათებასა და დასახელებას. ეს კიდევ არაფერი.

ბ-ნ მესროფისაგან ნაპოვნ წარწერთა შორის, ბ-ნ ნიკოლსკის სიტყვით, ერთი წარწერაა, რომელიც აღნიშნულია XV ნომრით და „ზახალ უსად“ წოდებულ ადგილის ახლოა აღმოჩენილი. ამისი ასლი დაბეჭდილი იყო სომხურს ჟურნალს „არარატში“, რომელიც ეჩმიაძინში გამოდიოდა. ამ წარწერის გამო ბ-ნი ნიკოლსკი სწერს, რომ „აქედამ გამომოღებული ნაწერი, „არარატში“ და-

ბეჭდილი, ისეთი დამახინჯებულია, რომ ნიშნებიც-კითხვითქმის არა ჰკვანან ვანის წარწერებს. შესაძლოა ვიგულოთ, რომ გადმომღებს ვანგებს სდომებია ეს ნიშნები მიაგზავსოს სახით სპარსულ ახამენიდების წარწერასაო იმ მიზეზით, რომ წარმოუდგენია ვითომც იგინი ერთნი და იგივენი არიან, ან რაიმე ნათესავური კავშირი აქვთო“ .⁴⁷⁾.

⁴⁷⁾ აი სიტყვითი-სიტყვა ბ-ნ ნიკოლსკისა: „Снимокъ съ нея (ზახალუსის წარწერა), помѣщенный въ „Араратъ“, представляетъ текстъ въ такомъ изуродованномъ видѣ, что знаки даже почти не напоминаютъ знаки Ванскаго письма. Можно догадываться, что снимавшій надпись намѣренно хотѣлъ придать знакамъ сходство по формѣ съ знаками персидскихъ надписей Ахаменидовъ, воображая, что она одинакова или родственнаго происхожденія“ . (იქავ, გვ. 380).

ესეთი ოსტატობა და ოინბაზობა არ დაეფიცებათ იმათ, ვინც ძველს ქვას აცლის ძველს მონასტერს, ან ქართულს წარწერას ჰფხეკს და ზედ სომხური ასოები გამოჰყავს, ან თვითონ ქვას იპარავს და ეშმაკმა იცის სადა ჰკარგავს. ახლა იკითხავთ: რა ანგარიშია, რომ ხსენებული წარწერა გადაუმახინჯებიათ, გადაუსხვაფერებიათ? ოინბაზობა, თაღლითობა, რუსები რომ იტყვიან, ПОДЛОГЪ, მართალია, დიდს ოსტატობას, დიდს გაგეშას და თითქმის ერთს გვარს გულადობასაც ჰთხოულობს, მაგრამ არც იმისთანა საქებური და სასახელო ხელობაა, რომ კაცმა თავი შეიღოს, ანუ, უკედ ვსთქვათ, იკადროს მარტო სახელისათვის, თუ სახელს სახრავიც ზედ არ მოჰყვება. მაშ საბუთი გვაქვს ვიკითხოთ: რად სდომებიათ, რომ ძველი წარწერა ასსურეთის ხანასი ახამენიდების წარწერისათვის

განგებ მიემზგავსებინათ, როგორც
ბ.ნ ნიკოლსკის სიტყვებიდამა სჩანს.

აი რა ანგარიში უნდა ვიგულის-
ხმოთ: წინანდელ წერილებიდამ უკ-
ვე ვიცით, — რა დიდი საბუთია მარ-
თალ მეცნიერთათვის ის გარემოება,
რომ ვანის ლურსმული წარწერანი,
რადგანაც ეკუთვნიან ახამენიდების
წინა დროს და სომხები მარტო ახა-
მენიდების დროს მოსულან არმენია-
ში და მინამდე მათი ჭაჭანებაც იქ
არ ყოფილა, აშკარაა, ანგარიშია
სომეხთა მეცნიერთათვის დაამტკი-
ცონ, რომ წარწერები ასსურელთა
დრონისანი-კი არ არიან, არამედ ახა-
მენიდების დროინდელნი. იგი წარ-
წერანი რომ ასსურეთის ხანასი იყუ-
ნენ, ესე იგი, იმ დროინდელი, რო-
ცა იმ ადგილებში, საცა იგი წარ-
წერანი უბოვნიათ, სომხების ხსენე-
ბაც არ ყოფილა, სომხები ისე ად-
ვილად ვერ დაიჩემებდნენ — იქ ჩვენი

ისტორიაა მოთხრობილიო. და თუ ახამენიდების დროისანი აღმოჩნდებოდნენ, მაშინ ოინბაზობის და თაღლითობის ქსელი ადვილად გაიბლანდებოდა, ადვილად გაიბმოდა სხვისის სახელის და ისტორიის დასაჩემებლად და იმას ველარ უსაბუთებდნენ გასამტყუვნებლად, რომ თქვენ ჯერ სად იყავით, როცა ეს წარწერანი ქვებზე ამოუჭრიათო.

ნუ თუ ეს ოინბაზობა, ეს თაღლითობა იგივე არ არის, რაც სთქვეს სომეხთა მეცნიერებზე დ. ბაქრაძემ, ილ. სერებრიაკოვმა, ლენორმანმა, რაულსონმა, ბ-ნმა ნიკოლსკიმ და რასაც ჩვენ ამ წერილებით ვამტკიცებთ.

ყოველ ამის შემდეგ, განა აშკარა არ არის, რომ იმისთანა მეცნიერნი, როგორც პატკანოვია, ფილოსოფოსი არწრუნია და ვილაც ეზოვები, ხუდაბაშოვები და მთელი მათი ამქარი,

არათერს ჰთაკილობენ ოლონდ-კი თავისი შავი გაათეთრონ და ჩვენი თეთრი გააშავონ იმისდა მიხედვით, — რადროს რა სწყურიანთ, რა დროს რა უხდებათ ტანად და პირად. ამას რომ მარტო ჩვენ, ქართველები ვამბობდეთ, კიდევ არ დაიჯერებოდა, მტრობაში ჩამოგვართმევდნენ, შურით მოსდიოთ, იტყვიან. ლენორმანი, რაულსონი, ბ-ნი ნიკოლსკი ჩვენი მამიდაშვილები, ან ნათელ-მირონები ხომ არ არიან, რომ ამათაც მიდგომით ლაპარაკი უკსწამონ.

ბ-ნი გოლმსტრემიც, ჩვენდა სამწუხაროდ, ამ სომეხთა მეცნიერთა თეხის ხმას აჰყოლია და ჩვენთვის, ქართველებისათვის, მლაღადებელს ქვებს სომეხებისათვის აღაღადებს და დიდის ბუკითა და ნაღარით იძახის: **„И Камни возопіють!.. Камни не лгутъ!“**... აქ ქვანი კი არ ჰლაღადებენ, ქვანი მართალს ამბობენ,

ხოლო ჰლადებენ და სტყუიან სო-
მეხთა გაცულლუტებულნი მეცნიერ-
ნი, ან გამეცნიერებული ცულლუტე-
ბი ეზოვები და სხვა ამისთანები. ეს
რალაც მთელი გუნდია, რომელ-
საც თითქო პირი შეუკრავთ, გაფი-
ცულან, რომ ქვეყანა ატყუონ, მე-
ლა-ტურა ლომად აქციონ, ლომი
კატად და ფრთა-გაცვივსულ, გაქუ-
ცულ უხეირო კრუხ-ქათამსავით წიწი-
ლები სჩეკონ არწივის ნაბუდარზედა.

XII

სახელი და პატივი ბ-ნს გოლმს-ტრემს, რომ სომხებისათვის, ვითარცა ჩაგრულ და დევნულ ერისათვის, გულმტკივნეულობს და ამისათვის ხმას იღებს საქვეყნოდ და უშიშარად. არც ჩვენა ვართ ისეთნი უგულონი, რომ არ ვიგრძნოთ სხვისა ტკივილი, სხვისა ხოცვა-ჟლეტა, დარბევა და დაწიოკება და არ ვიცოდეთ ფასი და ღირსება ადამიანისა, როცა უბედურთათვის იღვწის და, თუ ხელს არა, ხმას მაინც აწვდის ნუგეშინისცემისას, სიყვარულისას. ჩვენ ისიც ვიცით, რომ მარტო გულ-წმინდად მიცემული ნუგეში, მარტო გულ-წმინდად გზად და ხილად გადებული სიყვარულია იგი უზენაესი მადლი, რომელიც კაცს აღიყვანს „მაღალსა

მას მთასა წმიდასა, სადა ჰგალობენ ანგელოზნი ღვთისა დიდებას“.

ვწუხვართ, რომ საქმემ და სიმართლემ მოითხოვა ბ-ნი გოლმსტრემი სომეხთა მეცნიერთა მწკრივში ჩაგვეყენებინა, მისი ნებით, თუ უნებლიეთი უეცდომა გულ-ახდილად გვემხილებინა და ჩვენი გაოცება გვეთქვა: ნეტა რამ ღ რისთვის დააწერინა იგი ისტორია, რომელიც მარტო სომეხთა ფილოსოფოსებისა და დელლინგერების საკადრისია და მარტო იმათს თონეში ცხვება.

გვიკვირს: თუ ბ-ნ გოლმსტრემს არ წაუკითხავს იგი წერილი ბ-ნ ნიკოლსკისა, რომელიც ჩვენ წინა წერილების სხოლიოში დავასახელეთ, ბ-ნ ანუჩინის წერილი ხომ უსათუოდ წაუკითხნია, რადგანაც ამბობს, რომ ბ-ნი ანუჩინი წინააღმდეგია იმ თეორიისა, რომელიც ურარტელებს ჰხადის სომეხების წინაპრებადაო და ეს

მარტო იმას მოასწავებს, რომ ბ-ნი ანუჩინი მიუდგომელი მეცნიერიაო და ამისთვის აქებს კრდეც. აქ ორი გარემოებაა საოცარი. ჯერ ერთი ისა, ვითომც ქვეყანაზე იყოს იმის-თანა თეორია, რომ ურარტელთა სომხობას ამტკიცებდეს. თუ არ არის ამისთანა თეორია, მაშ ბ-ნ გოლმსტრემის სიტყვა საქარეზე გატანილი სიტყვაა, როცა გვარწმუნებს, რომ ბ-ნი ანუჩინი ამ თეორიის წინააღმდეგიაო. ამაოდ ჰფიქრობს ბ-ნი გოლმსტრემი არსებობას ამისთანა თეორიისას: იგი არსად არის და ბ-ნი ანუჩინი არ-არსებულის თეორიის წინააღმდეგი როგორ იქნება? ბ-ნი ანუჩინი მოცლილი კაცი ხომ არ არის სომეხთა მეცნიერებსავე, რომ ქარის წისკვილებს ომი დაუწყოს.

კიდევ ვიტყვით, დღეს მთელს ქვეყანაზე ერთი მართლა სწავლული და მეცნიერი არ მოიპოვება, —სანთ-

ლითაც რომ ვეძებოთ,—ურარტელთა სომხობის თეორიას მისდევდეს, გარდა იმისთანა ჩურჩუქა მეცნიერებისა, როგორც ვილაცა ეზოვები და მისნი დამქაშები არიან. ამათაც-კი არა გვგონია გაბედონ ამ არ-არსებულის თეორიის ღალადება თავისის სახელით და, იქნება, სხვა-კი გააბრიყვონ, თვითონ სოროში შეძვრნენ და ამ სახით სხვისის ხელით ნარი ჰგლიჯონ. ეს იმათი ხელობაა.

ბ-ნი ანუჩინი თუ ურარტელთა არა-სომხობას ამბობს, ამას ვისიმე წინააღმდეგად-კი არ ამბობს, არამედ ამით ემოწმება ყველას, ვისაც ეს საქმე გამოუძიებია. ვიწვევთ ბ-ნს გოლმსტრემს, თუნდ ერთი სწავლული და მეცნიერი ან ევროპიელი, ან რუსი დაგვისახელოს იმ თეორიის მომხრედ, რომელსაც ვითომც ბ-ნი ანუჩინი ეწინააღმდეგება და რომელსაც დღეს ასე თავ-შეუღებლად მარტო ბ-ნი

გოლმსტრემი ჰლაღადებს, დიად, მარტო ბ-ნი გოლმსტრემი და სხვა არავინ.

თუნდ ეს ორი ერთმანეთის წინააღმდეგი თეორია არსებობდეს, ნეტარა ნიშანია მიუდგომელობისა, მიუკერძებლობისა ურარტელთა არა-სომხობის თეორია, რომლის გამო ქებასაც-კი უძღვნის ბ-ნს ანუჩინს ბ ნი გოლმსტრემი. ნუ თუ აქაც ახია ითქვას: „სიტყვამან შენმან გამოგაჩინოს შენ“.

მეორე გარემოება ის არის, რომ ასე ვრცლად არის ბ-ნ ნიკოლსკის მოწმობა ბ-ნ გოლმსტრემის მიერ მოთხრობილი საბუთად ურარტელთა და სომეხთა ვითომდა ერთ-ნათესაობისა და ბ-ნი ანუჩინი-კი მარტო სამის სიტყვით უხსენებია, ისიც ბუნდად, – ამ თეორიის წინააღმდეგიაო. ყური არ უთხოვებია, რომ ბ-ნი ანუჩინი ანტროპოლოგიურადაც ამტკი-

ცებს, რომ სომეხნი არმენიაში, წინანდელ ურარტის ქვეყანაში მერე მოსულნი არიან ⁴⁸⁾). გარდა ამისა იგივე ბ-ნი ანუჩინი იმოწმება, რომ იგი ქვეყანა დაიჭირეს სომხებმა დიდის ბრძოლის და ომების შემდეგ ურარტელებთანაო. არის რამოდენიმე საბუთები, რომლის ძალითაც შესაძლოა ვიგულოვოთ, რომ ურარტელები, ანუ პონტიის ქალდეები ⁴⁹⁾ ქართველთა მამა-პაპანი ყოფილანო ⁵⁰⁾

⁴⁸⁾ იხ. „Братская помощь Армянам“, გვ. 358.

⁴⁹⁾ რა რიგადა ჰგავს ერთმენეთს სახელი ქალდეები და ქართლები!

⁵⁰⁾ იხ. „Братская помощь Армянам“ გვ. 361. აი სიტყვითი-სიტყვა ბ-ნ ანუჩინისა: Такимъ образомъ армянамъ удалось лишь послѣ долгой и упорной борьбы съ племенемъ Урарту или Понтийскими халдами, — племенемъ, языкъ котораго еще не выясненъ, но есть нѣкоторыя основанія предполагать въ нихъ прародичей Картвельскаго или грузинскаго племени“.

დალოცვილს, რაკი ესე ვრცლად მოგვითხრობდა ურარტელთა სომხობას და ისიც უსაბუთოდ, ერთი სიტყვა, თუნდ ესე მოკლედ, როგორც აქ არის ბ-ნ ანუჩინის ნათქვამი მოყვანილი, ჩვენთვისაც გამოემეტნა, ურარტელთა ქართველობა გაკვრით მანც მოეხსენებინა. განა ვინ დაემდურებოდა? თუ ბ-ნ ნიკოლსკის მოწმობა, მერე სულ მთლად თავით ბოლომდე გადასხვაფერებული, საჭირო იყო ურარტელთა გასომხებისათვის, ქართველთა ასე თუ ისე დასაბუთებული ურარტელობა ბ-ნ ანუჩინისა რატომ დაჰვიწყებია და ჩაუფარცხებია. რასაკვირველია, თვით ბ-ნ გოლსტრემის საქმეა, — სად რა სთქვას და როგორ, ხოლო ჩვენ-კი ვიტყვით: „საკვირველ არიან, უფალო, საქმენი შენნი!“

ვთქვათ, ისეც იყოს, რომ ურარტელნი სომხები არ ყოფილანო,

ჰბძანებს ბ-ნი გოლსტრემი: ამ საგანს
ამ შემთხვევაში არავითარი მნიშვნე-
ლობა არა აქვსო. აი სწორედ ამაზე
ითქმის, ერიჰაა! მაშ რაზედ შეაწუ-
ხეთ ბ-ნი ნიკოლსკი, ანუჩინი, რომ
თითქმის მთელი ფელეტონი ურარ-
ტელთა სომხობის დასაბუთებას მო-
ანდომეთ და, სულ ცოტა ვთქვათ,
ორიათას-შვიდას-რვაასის წლის ამბა-
ვი გაგვიბით და ამ ამბავით ამტკი-
ცებდით სულიერ და ხორციელ სი-
მტკიცესა და მედგრობას ეხლანდე-
ლის სომხებისას, ვითარცა მემკვიდ-
რეებისას სახელოვან ურარტელები-
სას, მაშ რად ჰლაღადებდა ბ-ნი გო-
ლმსტრემი: „თუ პოვნა გნებავთ ამ
საქმის (სომეხთა საქმისა) ჭეშმარი-
ტებისა, პოლიტიკოსებისაგან „ფერ-
უმარილ წაუსმელისა“, გადაუკეთებე-
ლისა, უნდა ყურადღება მიაქციოთ“
ძველს, ჭადარა-მოდებულს დროს,
არქეოლოგებს და სწავლულ მოგზაუ-

რებსაო“⁵¹⁾). მაშ ეს სიტყვები ისე საქარეზეა გასტუმრებული! აფსუს, სიტყვებო!..

საოცარია, — რომ ამას ამბობს ბ-ნი გოლმსტრემი, ესე იგი, ის კაცი, რომელმაც თვალი და ყური აუქცია ქალარა-მოდებულს ძველს დროსაც, არქეოლოგებსაც, სწავლულთა მოგზაურთაც და იმ ქვათა ლაღადსაც, რომელნიც, მისის სიტყვით, ВОЗРОЩАЮТ!

„კიდევ ბევრს, ბევრს სხვას ჰლადებენ არმენიაში ნაპოვნი ქვებიო“, იძახის დიდის პაჭოსით ბ-ნი გოლმ-

⁵¹⁾ აი სიტყვითი-სიტყვა ბ-ნ გოლმსტრემისა: „Чтобы найти истину въ этомъ (армянскомъ) вопросѣ не „заправленную“, неподкрашенную политиками... нужно обратить свои взоры къ сѣдой древности, къ археологамъ, къ ученымъ путешественникамъ“... იხ. „Петербургскія Вѣдомости 1899 წ. № 33, ფულეტონი: „И Камни возрощают!“.

სტრემი. მართალია, ბევრს რასმეს ჰლაღადებენ და ვაი რომ იმათს ღაღადს ყურებში ბამბა დაცმული მსმენელი შეჰხვედრია. ბევრს რასმეს ჰლაღადებენ, მხოლოდ მთლად და ხელ-აღებით იმის წინააღმდეგს, რაც ბ-ნს გოლმსტრემს ურარტელთა გასომხებისათვის წამოუღაგებია „Peterburgskia Vedomost“-ში. კიდევ ვიწვევთ ბ-ნს გოლმსტრემს: თუ ჩვენ მართალს არ ვამბობთ, აბა ერთი საბუთი, აბა ერთი მართალი სწავლული, მართალი მეცნიერი, აბა ერთი ქვა და მისი ღაღადი წამოგვიყენოს პირში, მაშინ ჩვენ ჩვენს მშვილდს ძირს დავდებთ და ბ-ნ გოლმსტრემის წინაშე ქედს მოვიხრით, ჩვენს შეცდომას შევიწინებთ საქვეყნოდ.

სომეხთა ქების განდიდებას ისე გაუტაცნია ბ-ნი გოლმსტრემი, რომ ამის თქმასაც-კი შესაძლებელად ჰხა-

ის: *ამ ერმა (სომეხობამ) საუკუნე-

არ არის მართალი, იმიტომ-რომ ამ სახელით წოდებულს სარწმუნოებას და, მაშასადამე, აღთქმებსა სომეხნი გაეცალნენ ჯერ კიდევ მეექვსე საუკუნეში და მას აქედ სარწმუნოებით ცალკე გავიდნენ. სად იგი სარწმუნოება, რომელსაც სომეხები აღიარებენ, და სად იგი, რომელიც მართლმადიდებელად წოდებულია რუსეთში და რუსის მწერლობაში!

რასაკვირველია, სომეხთა სარწმუნოებაც ქრისტიანულია და სომეხთ ვერ დავუკარგავთ დიდს ღვაწლს, ქრისტიანობისათვის მათ მიერ დადებულსა. ქრისტიანობისათვის ბევრი რამ გაუწირავთ, ბევრი სისხლი უღვრიათ და მეტი არ იქმნება ვთქვათ, რომ ქრისტიანობას ანაცვალეს მათ

казалъ непоколебимую преданность христіанскимъ православымъ (კურსი-ვი ჩვენია) завѣтамъ“. იხ. მისი ფელეტონი: „И Камни возопіють“. „Пет. Вѣд.“ 1899 წ. № 33.

თა განმავლობაში დაამტკიცა თვისი შეურყეველი ერთგულება ქრისტიანულ მართლ-მადიდებელ აღთქმებსაო^ა. რა თქმა უნდა, ყოველს ერს თავისი სარწმუნოება მართლ-მადიდებელი ჰგონია და ამაში ვერც ვერაფერს შეუვა. სარწმუნოება სინიდისის, სასოების საქმეა და აქ ყველა თავისუფალია და ხელშეუხებელი. ხოლო ბაშემატ-კი იცის, რომ სომხები გრიგორიანები არიან სარწმუნოებით და სულაც არ ეკუთვნიან იმ რჯულს, რომელიც მართლ-მადიდებელად წოდებულია საზოგადოდ რუსეთში და რუსის მწერლობაში საკუთრად. მაშასადამე, ბ-ნის გოლმსტრემის ღაღადი, რომ სომხებმა შეურყევლი ერთგულება აღმოუჩინეს ქრისტიანულ მართლ-მადიდებელს აღთქმებსაო^ბ),

^ა) აი სიტყვა-სიტყვით ბ-ნის გოლმსტრემის ნათქვამი: „Этотъ народъ (Армянскій) въ теченіи многихъ вѣковъ до-

არ არის მართალი, იმიტომ-რომ ამ სახელით წოდებულს სარწმუნოებას და, მაშასადამე, აღთქმებსა სომეხნი გაეცალნენ ჯერ კიდევ მეექვსე საუკუნეში და მას აქედ სარწმუნოებით ცალკე გავიდნენ. სად იგი სარწმუნოება, რომელსაც სომეხები აღიარებენ, და სად იგი, რომელიც მართლმადიდებელად წოდებულია რუსეთში და რუსის მწერლობაში!

რასაკვირველია, სომეხთა სარწმუნოებაც ქრისტიანულია და სომეხთვერ დავუკარგავთ დიდს ღვაწლს, ქრისტიანობისათვის მათ მიერ დადებულსა. ქრისტიანობისათვის ბევრი რამ გაუწირავთ, ბევრი სისხლი უღვრიათ და მეტი არ იქმნება ვთქვათ, რომ ქრისტიანობას ანაცვალებს მათ

казашъ непоколебимую преданность христiанскимъ православымъ (კურსივი ჩვენია) завѣтамъ“. იხ. მისი ფელეტონი: „И Камни возопіють“. „Пет. Вѣд.“ 1899 წ. № 33.

თითქმის მთელი თვისი ისტორია, თვისი სამეფო, თვისი მამული, თვისი სამშობლო და ამით, თვისდა მართლად სასახელოდ, შეინახეს თვისი რჯული, ენა და ყოველმა ამან შეინახვინა თვით მათი ვინაობაცა, მათი ეროვნული არსებობა. ვერც ისტორია და ვერც კაცობრიობა ვერ დაივიწყებს სომეხთა ღვაწლს, სომეხთა თავ-განწირვას ქრისტიანობისათვის. ამიტომაც ბ-ნს გოლმსტრემს რომ გაეხსენებინა ეს დიდებული ღვაწლი საერთოდ ქრისტიანობის წინაშე, მართალი იქნებოდა და რაკი შიგ ჩაურთა „მართლ-მადიდებლობა“, ბალდსაც სიცილს მოჰკვირის, რომ სომეხები შეურყეველად ერთგულნი ყოფილან სხვის სარწმუნოებისა და, მასადამე, შერყეულნი თვისს საკუთარს სარწმუნოებაში. სარწმუნოება ქეშმარიტებაა გულისა და ორსახედ არ ჩაესახება ერთსა და იმავე

გულს. როგორც ორ-სახე ქეშმარი-
ტებაა შეუძლებელი, ისეც ორ-სახე
სარწმუნოებაც. იგი ან ერთად-ერ-
თია ერთს გულში, ან სულ არ არის.
სარწმუნოება, რომლის დიდი ნასკვი
ადამიანის სულიერ წიაღშია, ორ-თვა-
ლა ზე ორ-გულა ვერ იქნება, რომ ჩვე-
ნიც იყოს და თქვენიც ერთსა და იმავე
დროს. იგი ერთ-თვალა და ერთ-გუ-
ლაა, — თუ ასე ითქვის, ვერც თვალს
და ვერც გულს ორად ვერ გაჰყოფს,
რომ ერთსაც ჰხედავდეს მართლ-მა-
დიდებელად და მეორესაც, ერთსაც გა-
ნუზიაროს სასოება გულისა და მეორე-
საც, ამიტომაც შეურყეველი ერთგუ-
ლება სხვის სარწმუნოებისა საკუთარის
სარწმუნოების შერყევაა, უარ-ყო-
ფაა. თავდადებულნი ერთის სარ-
წმუნოებისათვის, მეორისათვის თავ-
დადებულნი ვერ იქნებიან და ნა-
მეტანად შეურყეველ ერთგულები-
სანი. კაცნი შეურყევლად მოსა-

ვია მარტო იმ სარწმუნოებისა, რომელსაც აღიარებს და გულში ატარებს. უამისოდ სარწმუნოება სარწმუნოება-კი არ არის, სამოსელია, რომელსაც კაცი როცა უნდა იხდის და როცა უნდა იცვამს ამიტომ არა გვგონია კეთილ-მორწმუნე სომხებს ეს ქება ბ-ნ გოლმსტრემისა სასიქადულოდ გაუხდეთ. სომხებს რაც გინდ დააბრალებთ, და ორგულობას სარწმუნოებისას-კი ვერავინ შესწამებს. პირ-იქით, მათ, თვისდა სასახელოდ, კარგად იციან ფასი თავისის სარწმუნოებისა და ამისათვის უღელი ყოველ გვარის უბედურებისა გულ-გაუტეხელად უტარებიათ და ჯვარ-ცმულან.

დასასრულ, ერთი ეს უნდა ვიკითხოთ: რა გაჭირება დასდგომია ბ-ნ გოლმსტრემს, რომ საცოდავი ქვებიც-კი უწამებია, შეუწუხებია პატივცემულნი მეცნიერნი და ჯანაბაში გადუკარ-

გავს თვით მეცნიერებაცა. ეს ჩვენ არ ვიცით და არც დიდი სურვილი გვაქვს ვიცოდეთ. ჩვენ მარტო იმას ვკვირობთ, ჩვენ მარტო ის გვეოცება, რომ აქაც იგივე პროგრამაა გამოქიმული და დოინჯ-შემოყრილი, რომელიც სომეხთა მეცნიერთ მემკვიდრეობით დასჩემებიათ; სომეხთა ბამბაც უნდა ჩხრიალებდეს და ქართველების არც კაკალი. ვიყვიროთო და ყვირილიც ეს არის.

აბა სენკოვსკი დამ დაწყებული ბ-ნ გოლმსტრემამდე, ამ სამოცის წლის მანძილზე, ლარი გააბით და გახედეთ, თუ ყველა სომეხთა მეცნიერს ამ ლარზე ხელი არ ეკიდოს, ერთსა და იმავე პროგრამას არ ემსახურებოდეს საოცარის ერთ-გულობით და ერთ-სულობით. ებლაუჭებიან ამ პროგრამას კბილით, ხელით, ფეხით და მთელითა ცხოვრებითა მათითა. განა აშკარა არ არის, უნდათ ქვეყანას

დაანახვონ, რომ სომეხზე უკეთესი, გამძლე ერი, ყოვლის ნიჭითა და უნარით შემკობილი სხვა არავინ არის მცირე-აზიაში და ნამეტნავად ამიერ-კავკასიაში. მართალია, ამიერ-კავკასიაში ეს რაღაც „ვრაცები“ ჰყრიან და ცოტად თუ ბევრად ამათაც ახსენებენ, მაგრამ ასეთს საქმეს დავმართებთ, ასე გავუბიაბრუებთ სახელს, რომ სახსენებელიც-კა აღარ დარჩეთ. თუ ისტორია აქვთ, გაუწყალბებთ, ან ჩვენ დავიჩემებთ, მიწა-წყალი აქვთ და ჩვენ ჩამოვართმევთ და ქვეყანას, ტყუილი იქმნება თუ მართალი, დავაჯერებთ, რომ ქართველობა გადაშენების გზაზეა შემდგარი და დღესა, თუ ხვალე ან ამოსწყდებიან დედა-ბუდიანად, ან გასომხდებიან.

ამ ჩვენს ლანძღვა-გინებაში, რასაკვირველია, ბნის გოლმსტრემს არავითარი წილი არ უდევს და მადლობელ-

ნი ვართ, რომ შეგვიბრალა და ავად
მაინც არ გვახსენა, სომხებს ზედ არ
წაგვაკლა ქათამსავით სომეხთა მეცნიე-
რებისამებრ. ხოლო ძნელი ზოსათ-
მენნი არიან ეს ხუდაბაშოვეები, პა-
ტკანოვეები, ქიშმიშოვეები, ეზოვეები,
არწრუნები და ერთობ იგი ერთი
გუნდი სომხებისა, რომელთაც ღმე-
რთმა მოახმაროთ თავიანთ თავის ქე-
ბა-ღიდება და ჩვენს მოთხრას-კი—
ნურას უკაცრავოდ!—ვერ შევარჩინოთ,
ვერ დავანებებთ და ამაში, იმედია,
ყველა ჭკვათა-მყოფელი სომეხი და-
გვეთანხმება. აი, სწორედ აქ არის
თავი და ბოლო, დასაბამი და დასა-
სრული იმ მწვავის განხეთქილებისა,
რომელიც ასეთის გულ-მოდგინებით
შთამოსთესეს ჩვენში უმეცართა მეც-
ნიერთა ზე ერთმანეთზე ააღურსეს ქარ-
თველი და სომეხი. ამით, ~~სწორედ~~
ამ პირ მოშვეებულმა ფ-ლოსოფოსებმა
გაუფუჭეს გული ქართველებს სომ-

ხებზე და სომხებს ქართველებზე, თორემ სად იყო ჩვენში ამ ორმოცსამოციის წლის წინად ერთმანეთის ასეთი ათვალწუნება! ერთმანეთში არ ვირჩეოდით და თუმცა სხვა-და-სხვა მოდგმისანი და სარწმუნოებისანი ვიყავით, მაგრამ სომხობით ქართველის ძულებას და ქართველობით სომხებისას ჩვენში ადგილი არა ჰქონია ჩვენდა საერთო საბედნიეროდ და სასახელოდ და თუ დღეს ეს ურთიერთობა ასე შერყეულია, სომეხთა მეცნიერთა გულ-ნამცეცობას, უვიცობას, ნაცარ-ქექიაობასა და ოინბაზობას უნდა მიეწეროს. მარტო ერთი ბ-ნი ეზოვი საკმაოა, ადამიანი შეუშინდეს თავისს თავსა და სასოწარკვეთილებით ჰკითხოს: ნუ თუ ადამიანი მართლა ღვთის სახისა და მსგავსებისაა? ღმერთმა მოჰკითხოს ყველას მისნი შეცოდებანი და შე-

უნდოს, თუ ამისთანა საქციელი შე-
სანდობარია.

თორემ ჩვენ სომხებისა არა გვშურს-
რა. ჩვენ კარგად ვიცით, რომ წი-
ნანდელ საქართველოს უძლურება
დაიწყო იმ უბედურ დღეთაგან, რო-
ცა-კი პირ-ქვე დაემხო სომხეთი—
ეგ ჩვენი წინანდელი ზღუდე სამხრეთით.
ჩვენ ჩრდილოეთით ვინახავდით სომ-
ხეთს და სომხები ჩვენ გვინახავდნენ
სამხრეთით. მას აქედ, რაც ვახტანგ-
მა გორგასლანმა ჩრდილოეთით უში-
შარ და უზრუნველ ჰყო მაშინდელი
საქართველო, მთელი ჩვენი ისტორია
მიიმართა იმაზე, რომ სამხრეთით გა-
გვემაგრებინა ჩვენი თავი. მინამ სომ-
ხეთი იყო, საქართველოს რომ თათ-
რობა მოსევოდა, ჯერ სომხეთი უნ-
და გადმოეღობა. ამიტომაც ჩვენნი
უდიდესნი მეფენი და სამეფოს კაც-
ნი არაფერს არა ჰზოგავდნენ, რომ
ეშველნათ სომხეთისათვის, რო-

ცა-კი გაუჭირდებოდათ. სამწყხაროდ, ზოგიერთს ჩვენს მეფეებს არ ესმოდათ — რა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ქართველებისათვის სომხეთის არსებობას. დაეცა სომხეთი და სამხრეთის კარი ღია დარჩა საქართველოში შემოსასევად. თუმცა სომხეთის დაცემის შემდეგ მთელი თითქმის შვიდი საუკუნე კიდევ მაინც გავუძელით ათასჯერ ჩვენზე ძლიერს მტრებსა, მაგრამ მთელი ჩვენი ისტორიული დღენი მოვლალეთ და შევვალეთ სამხრეთის კარის დაკეტას და ვერა გავაწყეთ-რა. ღონე-მახდილმა და დაქანცულმა საქართველომ აიღო თავი და შეათარა დიდ რუსეთს იმპერიას, მტერს არ დაჰნებდა და მეგობართაკენ პირი ჰქმნა და გული მიიბრუნა.

განა ჩვენთვის-კი სანატრელია ესეთი დაქსაქსულობა სომხებისა! ღმერთმა მისცეთ ღონე და უნარი ერთად მოი-

ყარონ თავი იქ, საიღამაც აყრილან და აქა-იქ გაფანტულან. ხოლო ჩვენ ჩვენსას ნუ გვეცილებიან, ჩვენის სახელის გატეხით ნუ სცდილობენ თავიანთის სახელის კეთებასა და შემკობას.

ჩვენ, ბევრი გვქონდა, თუ ცოტა, შეგივრდომეთ, შემოგიხიზნეთ, გიძმეთ და შინ მტრად ნუ გვეკიდებით. „მტერისა შინა ყოლასა ლომისა გზასა ზედა წოლა სჯობია“, — ასე იტყოდნენ ძველნი ქართველნი, ასე ვამბობთ ჩვენც, ასევე იტყვის ყოველი გონიერი სომეხი.

შეცდომათა განწორება.

გვერ.	სტრიქ.	დაბეჭდილია:	უნდა იყოს;:
37	ზემ. 8	და ნამუსი	და ნამუსი
64	" 5	რა თქმა უნდა	რა თქმა უნდა
67	" 12	დედად;მიწას	დედამიწას
75	ქვ. 3	შეუბღაველოს	შეუბღალკოს
106	ზემ. 8	უნს	არწრუნს
112	ქვ. 7	მოპყო	მიპყო
172	" 4	„И Камни вошіють“.	„И Камни возошіють“
